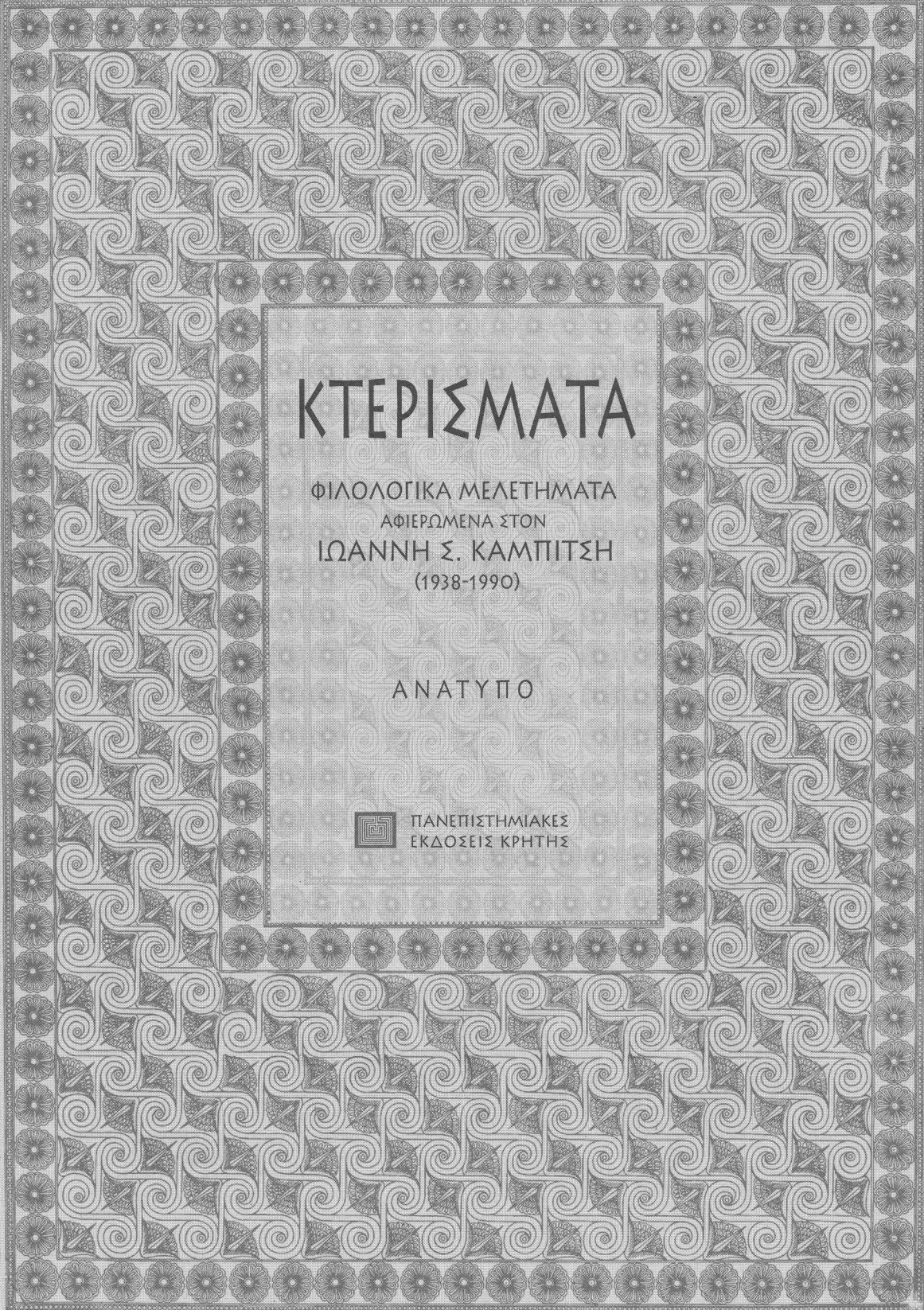

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ
ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΑ ΣΤΟΝ
ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΚΑΜΠΙΤΣΗ
(1938-1990)

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΣΩΝ

Οἱ Πέρσες διδάχτηκαν τὸ 472 π.Χ. καὶ ἦταν τὸ μεσαῖο δράμα τῆς τριλογίας: τὸ πρῶτο ὀνομαζόταν *Φινεύς*, καὶ εἶχε πιθανότατα θέμα τὸν ὁμώνυμο τυφλὸ μάντη ὁ ὁποῖος δέχτηκε νὰ δώσει πληροφορίες στοὺς Ἀργοναῦτες γιὰ τὸν δρόμο ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν γιὰ τὴν Κολχίδα, ἀφοῦ πρῶτα τὸν ἀπελευθέρωναν ἀπὸ τὴν Ἀρπυιανήν ποὺ ἄρπαζαν ἢ ρύπαιναν τὴν τροφή του, ἐνῶ ἔκανε καὶ προφητεῖες σχετικὰ μὲ τὴ μεγαλύτερη σύγκρουση μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, τῆς ὁποίας αὕτη ἡ ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία ἦταν ἡ ἀρχή. Τὸ τρίτο ἔργο ἦταν ὁ *Γλαῦκος*, ἀλλὰ δὲν εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν πλοκὴ του, ἐπειδὴ ὑπῆρχαν δύο δράματα μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο. Οἱ Mette καὶ Radt πάντως θεωροῦν ὡς τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας τὸν *Γλαῦκον Ποτνιέα*. Σατυρικὸ δράμα ἦταν ὁ *Προμηθεὺς πυρκαεὺς*.

Στὴν ἐργασία αὕτη λαμβάνεται ὡς ἀφετηρία ἡ νηφάλια ἀνάλυση τοῦ Broadhead γιὰ τὰ δράματα τῆς τετραλογίας καὶ ὁ προβληματισμὸς του γιὰ τὴ μεταξὺ τους σύνδεση.¹ Γιὰ τὸ πρῶτο ἔργο καταλήγει ὅτι, ἂν ἦταν βέβαιο πὺς ὁ *Φινεύς* ἦταν τὸ πρῶτο ἔργο μιᾶς συνδεόμενης τετραλογίας, θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ τρεῖς τραγωδίαι ἀπεικονίζαν διαφορὰς φάσεις τῆς πάλης μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Δυστυχῶς ὅμως δὲν γνωρίζουμε ἂν οἱ τραγωδίαι συνδέονταν, οὔτε μᾶς φέρνουν κοντὰ στὴ λύση τοῦ προβλήματος τὰ ὑπόλοιπα ἔργα. Γιὰ τὸν *Γλαῦκον Ποτνιέα* θεωρεῖ πιθανότερη τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἔργου ποὺ προτείνει ὁ R. Cantarella. Ἄν πάντως ὁ Αἰσχύλος εἰσήγαγε τὴ συνήθεια τῆς συγγραφῆς συνδεόμενων δραμάτων σὲ μιὰ ἐνιαία τετραλογία, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι σὲ μιὰ τόσο πρῶιμη τετραλογία τὰ ἔργα ἔπρεπε νὰ συνδέονται μεταξὺ τους. Ὅταν

1. H. D. Broadhead, σσ. lv-lx. Βλ. ἐπίσης P. E. Easterling-B. M. W. Knox, σ. 377.

ὅμως οἱ δύο ἀπὸ τὶς τραγωδίες ἔχουν μυθολογικὸ θέμα καὶ ἡ μία ἔχει ὡς θέμα σύγχρονα γεγονότα, ἡ τριλογία πρέπει νὰ ἔχει χαλαρὴ ἐνότητα. Ἄν ὁ Αἰσχύλος ἤθελε νὰ γράφει πάνω στὸ γενικὸ θέμα «Εὐρώπη ἐναντίον Ἀσίας» μὲ κεντρικὸ θέμα τὴ Σαλαμίνα, θὰ μπορούσε νὰ ἀρχίσει μὲ τὸν Φινέα, ἀρκεῖ μὲ αὐτὸν νὰ ἐτοίμαζε τὸ δρόμο γιὰ τὸ δεύτερο ἔργο, ἀλλὰ φαίνεται δύσκολο νὰ γυρίσει πίσω σὲ μυθολογικὸ θέμα ὕστερα ἀπὸ ἱστορικὸ γεγονός. Καὶ καταλήγει μαζί μὲ τὸν Smyth² ὅτι ὁ βαθμὸς σύνδεσης μπορεῖ νὰ διαφέρει· ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τῶν *Περσῶν*, ποὺ παρεμβάλλονται μεταξὺ δραμάτων μὲ μυθικὰ θέματα, εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ χαλαρὴ σύνθεση προτιμήθηκε σκόπιμα. Δὲν εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι οἱ τρεῖς τραγωδίες συνδέονται γενικὰ μὲ τὸ θέμα «Εὐρώπη ἐναντίον Ἀσίας», ἀπλῶς κάθε ἔργο φαίνεται νὰ ἔχει ἀπὸ μόνον τοῦ ἐνότητά.

Ἰδιαίτερη σημασία, ὅπως εἶναι φυσικόν, γιὰ τὰ ἔργα τῆς τριλογίας ἔχει ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα, πρῶτα, ἂν τὸ 472 ὁ Αἰσχύλος συνέθετε συνεχόμενα δράματα, δεύτερον ἂν ὑπάρχει ἐνότητα μεταξὺ τῶν ἔργων καὶ ἔπειτα ἂν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν *Περσῶν* ἀνταποκρίνονται στὰ πρῶτα γνωρίσματα τῆς τριλογίας. Ἡ γενικὴ τάση τῆς ἔρευνας εἶναι πράγματι νὰ συνδέει θεματικὰ πολὺ στενὰ μεταξὺ τοὺς τὰ τρία ἔργα τῆς τριλογίας· πολλοὶ φιλόλογοι, δηλαδή, δὲν πιστεύουν ὅτι τὸ 472 ὁ Αἰσχύλος μπορούσε νὰ ἔχει συνθέσει μίαν ἀσύνδετη τετραλογία καὶ ἔχουν καταβάλει μεγάλη προσπάθεια νὰ ἀνακαλύψουν πιθανές συνδέσεις τῶν ἔργων.³ Καὶ ἡ πρόσφατη ἔρευνα γιὰ τὴν εἰκονοποιία τοῦ Αἰσχύλου ἔχει συναγάγει ἀπὸ τὶς τετραλογίες γιὰ τὶς ὁποῖες εἴμαστε (σχεδὸν) βέβαιοι ὁρισμένες δομικὲς καὶ θεματικὲς ἢ εἰκονιστικὲς ἀντιστοιχίες, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὰ δύο πρῶτα ἔργα.⁴

2. Aeschylus (Loeb), p. xxiv.

3. Πβ. τὸν μαθητὴ τοῦ H. W. Smyth, E. Spring, σ. 137 (ὅπου καὶ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία)· ὁ Spring ἐξετάζει ἐπίσης στὸ κείμενο τῶν *Περσῶν* ὑπαινιγμοὺς στὸ προηγούμενο ἢ τὸ ἐπόμενο ἔργο, σσ. 159–60, 172–73, 193–94.

4. Πβ. A. Lebeck, *The Oresteia: A Study in Language and Structure* (Cambridge Mass., 1971)· H. D. Cameron, *Studies on the Seven Against Thebes of Aeschylus* (Χάγη, 1971) κτλ.

Ὁ Α. Lesky πάντως εἶναι κατηγορηματικὸς ὅτι ἔχουν ἀποτύχει ὅλες οἱ προσπάθειες νὰ ἐνταχθοῦν οἱ Πέρσες σὲ τριλογικὸ σύνολο, καὶ οὔτε, προσθέτει, ἦταν γιὰ τὸν Αἰσχύλο κανόνας ἡ θεματικὴ συνοχὴ στὴν τριλογία.⁵ Καὶ ὁ K. Deichgräber θεωρεῖ πρῶτο ἔργο τῆς τετραλογίας τὸν *Φινέα*, δεύτερο τοὺς *Πέρσες* καὶ τρίτο τὸν *Γλαῦκο Ποτνιέα* μὲ σατυρικὸ δράμα τὸν *Προμηθεά πυρκαέα*, καὶ ἐξετάζει ἀποσπάσματα τῶν ἔργων, καθὼς καὶ ὁρισμένα θέματα ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς Πέρσες καὶ παραπέμπουν στὰ ἄλλα ἔργα τῆς τριλογίας.⁶ Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Timothy Ganz⁷ ὑποστήριξε ὡς τυπικὰ αἰσχύλεια ἀντίληψη τὴν ἰδέα τῶν παραστάσεων ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους νοηματικά. Ἡ τριλογία ἢ τετραλογία ἦταν ὁργανικὸ μέρος τῆς παράστασης τοῦ δράματος τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραφε ὁ Αἰσχύλος. Τὰ ἀππ. τοῦ Αἰσχύλου δηλώνουν ὅτι ὑπάρχει μιὰ τάση γιὰ τὴ σύνδεση τῶν ἔργων, νὰ ἔχουν δηλαδὴ οἱ τρεῖς τραγωδίες συνεχόμενη πλοκή, ὡσὰν νὰ ἦταν πράξεις τοῦ ἴδιου ἔργου. Καὶ πιθανὸν πολλοὶ τραγικοὶ τοῦ 5ου αἰ. εἶχαν κάποια θεματικὴ ἀρχὴ στὸ νοῦ τους, ὅταν παρουσίαζαν μιὰν ὁρισμένη ἡμέρα τέσσερα ἀσύνδετα μὲ ἄλλον τρόπο ἔργα. Παραδέχεται ὅμως ὅτι οἱ Πέρσαι φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ἐξαίρεση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τῶν συνδεομένων μεταξὺ τους ἔργων στὴν τριλογία, καὶ δὲν τοὺς περιλαμβάνει στίς ἀποδεδειγμένες ἢ πιθανές (περισσότερο ἢ λιγότερο) τριλογίες ἢ τετραλογίες.⁸ Καὶ ὁ Sommerstein ἀπαριθμεῖ ἑνδεκα βέβαιες τετραλογίες καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ τετραλογία λίγο πολὺ πέθανε μὲ τὸν Αἰσχύλο.⁹

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μὲ τὸν Broadhaed, ὁ H. Lloyd-Jones¹⁰ ὑποστήριξε ὅτι ἥρωικες ἀφηγήσεις ἀποτελοῦσαν πιθανὸν θέματα τραγωδιῶν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία στὸν Φρόνιχο. Ὁ Φρόνιχος, ὅπως ὁ Αἰσχύλος, ἔγραψε τριλογία μὲ συνεχόμενο θέμα: τουλάχιστον οἱ Πέρσαι καὶ οἱ Φοίνισσαι ἦταν δύο διαφορετικὰ ἔργα ποὺ ἀποτελοῦσαν

5. Τόμ. Α', σσ. 109, 153-54.

6. Π6. ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς προφητείας σσ. 58-9.

7. *CJ* 74 (1978), 290, 293, 295, 303.

8. *AJP* 101 (1980), 134, 136.

9. Π6. Sommerstein, σσ. 55-69.

10. H. Lloyd-Jones, σσ. 231, 233, 234. Π6. καὶ A. F. Garvie, *Aeschylus Choephoroi* (Ὁξφόρδη, 1986), σ. xxvi γιὰ τὸν Σοφοκλῆ.

τὸ καθένα μέρος ἴδιας τριλογίας. Πρόσφατα ὁ E. Flintoff¹¹ ὑποστήριξε ἐπίσης ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὁ Αἰσχύλος κληρονόμησε ἢ ἐπινόησε τὸν τύπο τῆς τριλογίας ἢ τετραλογίας (καὶ ἐκεῖνος δέχεται ὅτι τὸν κληρονόμησε), ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου ἢ κατὰ τριλογία παράσταση ἦταν ἡ καθιερωμένη μορφή γιὰ τὶς παραστάσεις τῆς τραγωδίας. Θεωρεῖ ἐπίσης ἀναμφίβολα ὡς τρίτο ἔργο τὸν *Γλαῦκον Ποτινέα* καὶ ὑποστήριξε ἀκόμη τὴν ἐνότητα ὅλης τῆς τετραλογίας μὲ βάση τὴν εἰκονοποιία τῶν ἔργων: τὴν εἰκονοποιία τοῦ ζυγοῦ καὶ τοῦ ἄρματος (στοὺς *Πέρσες*, στὸν *Γλαῦκο Ποτινέα*) καὶ τὸ θέμα τῆς τροφῆς καὶ τῆς πείνας (στὸν *Φινέα*, τὸν *Γλαῦκο Ποτινέα*, τὸν *Προμηθέα* καὶ τοὺς *Πέρσες*). Ἐπίσης, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς βαρβάρους, ὁ μῦθος τῶν Ἀργοναυτῶν, καὶ ὁ αἰσχύλειος νόμος *δράσαντι παθεῖν* ἦταν θέματα ποὺ συνέδεαν τὶς τρεῖς τραγωδίες.¹²

Ὁ Fr. Adrados ἀναγνωρίζει μιὰ σειρὰ χαρακτηριστικῶν τῆς πρώιμης τριλογίας καὶ τραγωδίας (ποὺ ὅλα ἐντοπίζονται καὶ στοὺς *Πέρσες*): ὅτι ἡ συνδεόμενη τριλογία θὰ μποροῦσε πράγματι νὰ εἶναι ἐπινόηση τοῦ Αἰσχύλου ἢ ὁποῖα ὀφείλεται ἀκριβῶς στὶς περιορισμένες δυνατότητες ποὺ πρόσφεραν οἱ δύο ἡθοποιοί· ὅτι οὐσιῶδες σημεῖο τῶν θεμάτων τοῦ Αἰσχύλου ἦταν ἡ τιμωρία τοῦ ὑβριστῆ ποὺ εἶχε παραδιάσει τὴ θρησκευτικὴ πίστη μέσα σὲ μία θρησκευτικὴ ἰδεολογία· ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου ἦταν πρὶν ἀπὸ ὅλα πολιτικὴ τραγωδία, μὲ τὴν εὐρύτερη ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ στενότερη πολιτικὴ ἔννοια· ὅτι εἶχε εὐχάριστο τέλος γιὰ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ σύνολο· καὶ ὅτι τέλος πράγματι δίδαξε τοὺς συμπολίτες του νὰ κατανοοῦν τὴν ἰσορροπία μεταξὺ τῶν δυνάμεων ποὺ ἰσχύουν στὸν θεϊκὸ καὶ τὸν ἀνθρώπινο κόσμος, γιὰ νὰ παρουσιάσει ἕνα νέο μοντέλο ἰσορροπίας στὴν κοινωνία καὶ τὴν πόλη.¹³

Ἐχει ἐπίσης ὑποστηριχθεῖ ὅτι στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ

11. *QUCC* 40 (1992), σσ. 69–70, 80. Στὸ θέμα πάντως τῆς πείνας ὁ Flintoff λησμονεῖ νὰ ἀναφέρει τὰ λόγια τοῦ Δαρείου, καὶ παραπέμπει μᾶλλον στὴν περιγραφὴ τῆς καταιστροφῆς, στ. 424–28.

12. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ A. Moreau.

13. σσ. 2, 7, 11, 14.

Αἰσχύλου δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα καθόλου δράση, καὶ ἐλάχιστα – ἢ καὶ τίποτε – ἀπὸ ὅσα συμβαίνουν γίνονται πάνω στὴ σκηνή. Στούς *Πέρσες* μάλιστα βλέπουμε τὴν καταστροφή τῶν Περσῶν νὰ προλέγεται εὐστοχα, νὰ τὴν διηγοῦνται, νὰ ἐξηγεῖται, καὶ νὰ συνειδητοποιεῖται συναισθηματικᾶ, ἀλλὰ τίποτε στὴν πραγματικότητα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν θρῆνο, δὲν συμβαίνει πάνω στὴ σκηνή. Οἱ πιὸ δυνατοὶ τρόποι καὶ μορφές ἐκφράσεως φόβου καὶ λύπης στὴν τραγωδία προέρχονται ἀπὸ τελετουργικὰ σχήματα καὶ προϋποθέτουν ἀνάμειξη τοῦ χοροῦ.¹⁴

Ἐπειτα ἔχει δειχτεῖ ὅτι τὰ τραγικὰ θέματα τοῦ Αἰσχύλου περιεῖχαν μερικοὺς ἰδιαίτερα ἄγριους καὶ ἐξωτικούς μύθους, οἱ ὅποιοι δὲν χρησιμοποιήθηκαν πάλι ποτὲ ἢ πολὺ σπανίως στὴν τραγωδία τοῦ πέμπτου αἰ., διότι δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἀνθρώπινοι ἢ ἦταν πολὺ μαγικοὶ γιὰ τὰ γοῦστα τῆς ἐποχῆς. Τέτοιος ἦταν καὶ ὁ μῦθος τῶν Δαναίδων, τῶν Φορκίδων, τῶν Βασσαρίδων καὶ τοῦ Γλαύκου πόντιου· καὶ ὅτι ἤδη ἀπὸ τοὺς *Πέρσες* ὁ Αἰσχύλος εἶχε κατακτήσει μία ἀληθινὰ μοναδικὴ ἱκανότητα νὰ ἀναμειγνύει λεκτικὴ καὶ ὀπτικὴ ποίηση.¹⁵

Στὴν ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ θεωρεῖται πολὺ πιθανὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Αἰσχύλος ἔγραψε τοὺς *Πέρσες* ἢ τοὺς *Ἑπτά*, συνέθετε συνδεόμενες τριλογίες (καὶ τετραλογίες)· ὅτι ὁ *Φινεύς* ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἔργο τῆς τριλογίας καὶ οἱ *Πέρσαι* τὸ δεύτερο, ἐνῶ ὁ *Προμηθεὺς πυρκαεὺς* τὸ σατυρικὸ δράμα. Βασιζόμενοι στὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ τὸ πολιτικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐποχῆς, καὶ κυρίως τὴν συμμαχία τῆς Δήλου καὶ τὴν σημασία της, ἀλλὰ καὶ στὸ κείμενο τῶν *Περσῶν*, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες λογοτεχνικὲς μαρτυρίες τῆς ἀρχαιότητος, ἰδιαίτέρως στὴν *Ἱστορίην* τοῦ Ἡροδότου, ἀνακαλύπτουμε ὑπαινιγμοὺς στὸν μῦθο τοῦ Φινέα (ποὺ δικαιολογοῦν τὴν ἄποψη ὅτι πρῶτο ἔργο τῆς τριλογίας πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ *Φινεύς*), καὶ στὸν μῦθο τοῦ Γλαύκου πόντιου, ποὺ καθιστοῦν πιθανὸ τὸ ὅτι ὁ *Γλαῦκος πόντιος* ἀποτελεῖ τὸ τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας μὲ θέμα τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἐπιτυχεῖς δραστηριότητες τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου. Ἐνα τόσο σημαντικὸ θέμα δὲν θὰ

14. Else, *ICS* 2 (1977), σσ. 72, 74–5.

15. Herington (1985), σσ. 132, 145.

περνούσε άπαρατήρητο άπό τόν ποιητή τών *Περσών*, ιδιαίτερα στή συγκριμένη πολιτική συγκυρία. Ο μύθος φαίνεται άπό τò πρῶτο έργο νά συμβάλλει στήν ιστορία τοῦ δεύτερου έργου καί ή ιστορία νά εκβάλλει στόν μύθο τοῦ τρίτου, ὅπως π.χ. ὁ μύθος τών γενῶν στόν Ἡσίοδο εκβάλλει στή σύγχρονη ιστορική έποχή τοῦ ποιητῆ. Ἀλλωστε για τοὺς αρχαίους Ἕλληνες, πὺν αντιμετώπιζαν τὸν μύθο ὡς ιστορία, δὲν ὑπῆρχε έντονη διαχωριστική γραμμὴ μεταξὺ ιστορίας καί μύθου, καί ὁ Αἰσχύλος πραγματεύθηκε τὴν ιστορία ὡς μύθο. Τὸ τρίτο έργο δὲν ἦταν τελικὰ ἀπλῶς μυθολογικό, ἀλλὰ συναιροῦσε τὴν ιστορία μὲ τὸν μύθο. Ἡ συμβολὴ τοῦ μύθου στήν ιστορική πραγματικότητα εἶναι γνώρισμα χαρακτηριστικό τριλογιῶν τοῦ Αἰσχύλου (πβ. *Ὁρέστεια*). Ἡ τριλογία τών *Περσών* ἔχει μία ένιαία θρησκευτική καί πολιτική ἀντίληψη, κοσμογονική θὰ ἔλεγε κανεῖς, ὅπως ἀκριδῶς ή τριλογία τών *Ἑπτὰ ἡ ή Ὁρέστεια*. Ὡς ἀποτέλεσμα τών ἐμπειριῶν τοὺς στοὺς περσικοὺς πολέμους οἱ Ἕλληνες ἀλλάξαν τὴν ἀποψη καί τὴν συμπεριφορά τοὺς, τόσο μεταξὺ τοὺς ὅσο καί πρὸς ἐκείνους πὺν δὲν ἦταν Ἕλληνες, καί ἄρχισαν νὰ ξεχωρίζουν τὸν ἑαυτό τοὺς ὡς «Ἕλληνες» ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, τοὺς κατώτερους λαοὺς πὺν κατοικοῦσαν τὸν ὑπόλοιπο κόσμο· ὁ κίνδυνος ὑποταγῆς σὲ ἓναν ἐξωτερικὸ ἐχθρὸ δημιούργησε στίς ἐλληνικὲς πόλεις ἓνα αἶσθημα ένότητας, τὸ ὁποῖο ἔγινε έντονότερο ἀναδρομικά, μετὰ τὴ νίκη. Οἱ *Πέρσαι* ἀπεικονίζουν τὴν πτώση ἀπὸ τὴν εὐτυχία καί τὸν πλοῦτο στήν καταστροφή, ὅπου τὸ τυπικὸ σχῆμα κόρος-ἄτη-ῦδρις-ἄτη βρίσκει σαφῆ ἐφαρμογή. Στὴν τριλογία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ αὐτὸ θέμα, ὑπόκειται καί ή πολιτική διευθέτηση τών πραγμάτων ὕστερα ἀπὸ τὴν τιμωρία. Οἱ περσικοὶ πόλεμοι ἀλλὰ καί τὸ ἐπακόλουθό τοὺς, ή συμμαχία τῆς Δήλου, ἔδιναν τὸν μύθο για τὴν τριλογία. Ο Αἰσχύλος γίνεται ἓνας κοσμογονικός ποιητῆς πὺν μυθοποιεῖ τὴν ιστορία καί ιστοριοποιεῖ τὸν μύθο για τὴν πολιτική τῆς πατρίδας τοῦ.

Πολιτικὸ ὑπόβαθρο

Τὸ 475 οἱ Πέρσες εἶχαν διωχθεῖ ἀπὸ τίς βόρειες ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ ή ἀπειλὴ τών Περσῶν δὲν ἀπομακρύνθηκε παρὰ μόνο μετὰ τὴ διπλὴ νίκη τοῦ Κίμωνα στίς ἐκβολές τοῦ Εὐρυμέδοντα (πιθ. 466). Ἐπομένως τὸ 472

ἡ Περσία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ δυνητικὴ ἀπειλὴ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, κι ἔτσι ἡ ἀσφάλεια ποὺ ἔδιδε ἡ συμμαχία τῆς Δήλου θεωροῦνταν ὡφέλεια ἀπὸ τὰ μέλη της. Κατὰ συνέπεια, κάθε ἀναφορὰ στοὺς Ἴωνες, ποὺ ἦταν ὑποταγμένοι στοὺς Πέρσες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, (584–94, 771, 880–901), θὰ περιεῖχε πολιτικούς συνειρμούς. Οἱ Πέρσαι θὰ εἶχαν ἐμπνεύσει ἓνα συναίσθημα ὑπερηφανείας στὸ ἀθηναϊκὸ ἀκροατήριο καὶ ἓνα συναίσθημα ὑποστήριξης τῆς παρούσας ἀθηναϊκῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ποὺ βασιζόταν σὲ ἰσχυρὴ ναυτικὴ συμμαχία μὲ τὶς μεγαλύτερες ἰωνικὲς πόλεις. Κανένας Ἀθηναῖος δὲν ὀνομάζεται στὸ ἔργο, καὶ μολονότι τὸ ἀκροατήριο θὰ θυμοῦνταν τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς Σαλαμίνας, τὸν Θεμιστοκλῆ καὶ τὸν Ἀριστείδη, τὰ κυρίαρχα συναισθήματά τους θὰ ἦταν ἡ ὑπερηφάνεια γιὰ ὅλη τὴν πόλη καὶ ἡ ὑποστήριξη τῆς ναυτικῆς πολιτικῆς της. Ὅπως τὸ θέτει ἓνας ἱστορικὸς τῆς περιόδου, στὴν Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς, ἡ παράσταση τῶν Περσῶν τὸ 472, ἀκόμη καὶ τῶν Φοινισσῶν ἐνωρίτερα (476), διατηροῦσε ζωνρὴ τὴν ἀνάμνηση τῆς περασμένης ἐκείνης ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος ὑπερασπίστηκε τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ἑλλήνων.¹⁶

Τὸ πολιτικὸ ὑπόβαθρο τῶν Περσῶν ἔχει ἐρευνηθεῖ.¹⁷ ἔχει μάλιστα ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Αἰσχύλος συνέγραψε τοὺς Πέρσες γιὰ νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς Ἀθηναίους ὅτι ἡ νίκη στὴ Σαλαμίνα ἦταν κυρίως ἔργο τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ νὰ τὸν ὑποστηρίξει λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν ὁστρακισμό του (περὶ τὸ 471). Κι αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανό, ἀφοῦ ὑπάρχουν στὸ ἔργο πράγματι πολλοὶ ὑπαινιγμοὶ στὸν Θεμιστοκλῆ:¹⁸ ἡ φράση «ἦταν ἓνας Ἕλληνας ποὺ ἦλθε ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν Ἀθηναίων» (355) ὑπενθυμίζει ἀσφαλῶς τὸ στρατήγημα τοῦ Θεμιστοκλῆ· ὁ στ. 240, γιὰ τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρείου, μπορούσε πράγματι νὰ ὑπενθυμίσει τὴν πολιτικὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἡ ὁποία δικαιώθηκε (Ἡρόδ. 7.144.1)· τὰ λόγια τοῦ ἀγγε-

16. Gagarin, σσ. 35–6. Βλ. καὶ Bengston (σημ. 21), σ. 178.

17. Βλ. κυρίως A. Podlecki, σσ. 8–26 μὲ σημ., M. Gagarin, σσ. 29–56, J. A. Davison καὶ S. Goldhill, κ.ἄ.

18. Βλ. σσ. 15–23.

λιαφόρου πρὸς τὴν Ἄτοσσα, «ὅσο ὑπάρχουν ἄνδρες, τὰ τείχη τῆς πόλεως εἶναι ἀσφαλῆ» (348–9), ὑπενθυμίζουν τὴν ὀργισμένη ἀπάντηση τοῦ Θεμιστοκλῆ πρὸς τὸν Κορίνθιο Ἀδείμαντο (Ἡρόδ. 7.143.2), ἐνῶ πολλοὶ στίχοι ὑπενθυμίζουν τὴν πολιτική του γιὰ τοὺς Ἴωνες (770–71, 1025, πβ. Ἡρόδ. 8.19.1, 22.1–2). Ἡ ὑπευθυνότητα τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴ σωτηρία τῶν Ἴωνων ἦταν μέρος τοῦ προγράμματος τῆς πολιτικῆς τοῦ Θεμιστοκλῆ, καὶ αὐτὴ ἀποτελοῦσε, ὅπως εἶναι γνωστό, τμῆμα τοῦ κύριου σκοποῦ τῆς συμμάχιας τῆς Δήλου.

Ὁ γραμματικὸς Γλαῦκος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Αἰσχύλος οἰκοδόμησε τὴν ὑπόθεση τῶν *Περσῶν* πάνω στὶς *Φοίνισσες* τοῦ Φρυνίχου. Οἱ *Φοίνισσες* διδάχτηκαν μᾶλλον τὸ 476 μὲ χορηγὸ τὸν Θεμιστοκλῆ, τοῦ ὁποῖου ἡ ναυτικὴ πολιτικὴ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ἐπαινοῦνταν στὸ ἔργο. Ἡ *Μιλήτου ἄλωσις*, προηγούμενο ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Φρυνίχου, διδάχτηκε πιθανότατα τὴ χρονιά ποὺ ἄρχοντας ἦταν ὁ Θεμιστοκλῆς, τὸ 493/2, καὶ κατὰ τὴν παράστασή της ἐς δάκρυά τε ἔπεσε τὸ θέητρον (Ἡρόδ. 6.21.2) καὶ ἐπιδλήθηκε στὸν ποιητὴ πρόστιμο χιλίων δραχμῶν, γιὰ τὴν ὑπέμνησε στοὺς Ἀθηναίους οἰκῆρια κακά. Ἡ φιλία τοῦ Θεμιστοκλῆ μὲ τὸν Φρύνιχο εἶναι γνωστή. Χορηγὸς γιὰ τοὺς *Πέρσες* ἦταν ὁ νεαρὸς Περικλῆς. Στὰ γεγονότα περὶ τὸ 470, στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἀθήνας ἀντανακλᾶται ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τοῦ Κίμωνος.

Μὲ βάση τὰ ἔργα τοῦ Φρυνίχου καὶ μὲ ὅ,τι γνωρίζουμε γιὰ τὰ Μεγάλα Διονύσια, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ ὕμνος τῆς ἀθηναϊκῆς νίκης καὶ ἄλλα πατριωτικὰ θέματα ἀποτελοῦσαν θέματα κατάλληλα γιὰ τὴν τραγωδία. Καὶ εἶναι αὐτονόητο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν γράφει ἐρήμην τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου του. Τὰ λόγια τοῦ Αἰσχύλου στοὺς *Βατράχους* τοῦ Ἀριστοφάνη (ποὺ διδάχτηκαν τὸ 405) ὅτι «ἐξυμνώντας μία σπουδαία πράξη δίδαξα τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐπιθυμοῦν πάντοτε νὰ ὑποτάξουν τοὺς ἐχθροὺς τους», μπορεῖ νὰ εἶναι μέρος τῆς γνωστῆς ἀποψῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας ὅτι ἔργο τῶν ποιητῶν εἶναι νὰ κάνουν τοὺς πολῖτες καλύτερος στὴν πόλη τους, ἢ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πραγματικὰ λόγια τοῦ Αἰσχύλου, ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ Ἀριστοφάνη, τουλάχιστον ὅμως δείχνουν ὅτι μιὰ τέτοια ἀποψὴ εἶναι θεμιτή, καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ 5ου αἰ. δὲν ἐνοχλοῦνταν κατ' ἀνάγκη ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ὁ πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς

τραγωδίας μπορούσε νὰ ἦταν νὰ κεντρίσει τὸν πατριωτισμὸ τοῦ ἀκροατηρίου.¹⁹

Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ λησμονεῖται ὅτι οἱ ὑπαινικτικὲς αὐτὲς ἀναφορὲς στοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν γεγονότων εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀναμενόμενες καὶ ἀναγκαῖες. Ὁ Αἰσχύλος ἔγραψε ἓνα θρησκευτικὸ, κοσμογονικὸ, πολιτικὸ ἔργο μὲ σύγχρονο ἱστορικὸ περιεχόμενο, ἓναν «μῦθο», κι ἔτσι οἱ ὀπωσδῆποτε ἀνώνυμες ἀναφορὲς στοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς ἱστορίας εἶναι ἀναγκαῖες. Ὁ Θεμιστοκλῆς ἐπαινεῖται στὸ μέτρο ποὺ ὑπηρετεῖ τὴν κοσμογονικὴ σκέψη τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὸν «μῦθο» τῆς τριλογίας. Τὸ ἡθικὸ μάθημα τοῦ Δαρείου στοὺς Πέρσες (809 κ.έ., 820 κ.έ.) συστοιχεῖ μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Θεμιστοκλῆς στὸν Ἡρόδοτο ὅτι οἱ θεοὶ ἐφθόνησαν ἄνδρα ἓνα τῆς τε Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης βασιλεῦσαι κτλ. (8.109.3).²⁰

Συμμαχία τῆς Δήλου

Ἡ πολιορκία καὶ ἡ ἄλωση τῆς Σηστοῦ (τὸ 479/78) ἀποτελεῖ τὴν τελευταία πράξη τῶν περσικῶν πολέμων καὶ τὴν ἀρχὴ ἄλλης περιόδου: μὲ τὴν πολιορκία καὶ τὴν ἄλωση τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀκτῆς ἄρχισε ὁ ἐπιθετικὸς πόλεμος τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Περσῶν κατὰ τοὺς ὅρους τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου.²¹ Ἦδη ἀμέσως μετὰ τὴ μάχη τῆς Μυκάλης οἱ Ἴωνες τοῦ περσικοῦ στρατεύματος ἐνώθησαν μὲ τοὺς νικητὲς, κι ἔτσι γιὰ δεύτερη φορὰ ἡ Ἰωνία ἐπαναστάτησε ἐναντίον τῆς Περσίας (Ἡρόδ. 9.104). Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 478 ἓνας μικρὸς στόλος μὲ τὸν Παυσανία

19. Βλ. Gagarin, σ. 35.

20. Π6. Podlecki, σσ. 22–3. Ἀθανασάκη, σσ. 97 κ.έ.

21. Ἀπὸ τίς μαρτυρίες γιὰ τὴ Συμμαχία παραθέτουμε ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴν τραγωδίαν. Γιὰ τὴ συμμαχία τῆς Δήλου πβ. V. Ehreberg, σσ. 192–97· R. Sealey, ἰδίως σσ. 237–42· A. French, R. Meiggs, σσ. 42–49· N. Hammond, σσ. 255–60· Γ. Α. Παπαντωνίου, σσ. 1–22, καὶ H. Bengtson, *Griechische Geschichte* (ἐλλην. μετάφρ. Ἀ. Γαβρίλη, Ὁξφόρδη, Ἀθήνα 1979), σσ. 176–79· A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, I (Ὁξφόρδη, 1971 ἀνατ.), σσ. 256 κ.έ.· P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Ὁξφόρδη, 1981), σσ. 295–96.

καὶ τὸν Ἀριστείδη ἄρχιζε τὸν ἐπιθετικὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν Περσῶν. Ὑποτάσσονται ἡ Κύπρος καὶ τὸ Βυζάντιο, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ περσικὴ ἀπειλὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Μ. Ἀσίας νὰ ἔχει στὴν οὐσία ἤδη ὑποχωρήσει. Ἡ ἄλωση τοῦ Βυζαντίου ἀπέκλεισε τὸν πλοῦ τοῦ φοινικικοῦ στόλου καὶ ἀπέκοψε τὴ δεύτερη γραμμὴ ἐπικοινωνίας μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς Ἕλληνες, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς Ἀθηναίους, ἡ ἄλωση τοῦ Βυζαντίου εἶχε πολὺ μεγαλύτερη καὶ ἀσφαλῶς διαρκέστερη σημασία. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ ὅλα ἦταν νὰ ἀνοίξει πάλι ὁ δρόμος γιὰ τὴ Μαύρη Θάλασσα ὅσο γρηγορότερα γινόταν.

Μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Βυζαντίου τὸ 478, οἱ Σπαρτιάτες ἀνεκάλεσαν τὸν Πausanias ἐξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς του. "Ὅμως, ἐξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς, ὁρισμένες ἰωνικὲς καὶ αἰολικὲς πόλεις καὶ νησιὰ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίᾳ τῆς Χίου, τῆς Λέσβου καὶ τῆς Σάμου πλησίασαν τὸν Ἀριστείδη καὶ τοῦ πρότειναν νὰ ἀναλάβει ἡ Ἀθήνα τὴν ἀρχηγίᾳ ὡς μητρόπολις τῆς Ἰωνίας: τὴ στιγμὴ ἐκείνη γεννήθηκε ἡ περίφημη συμμαχία τῆς Δῆλου. Τὸν ἴδιο χρόνο, στὸ διάστημα μεταξὺ τῆς ἀνάκλησης τοῦ Πausanias στὴ Σπάρτη καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Δόρκε, ὅλοι οἱ σύμμαχοι στὸν Ἑλλήσποντο, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Πελοποννησίους, τέθησαν ὑπὸ τὶς διαταγὲς τῶν Ἀθηναίων. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς Συμμαχίας ἦταν νὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῆς Περσίας καὶ νὰ ἐκδικηθοῦν λεηλατώντας τὴ χώρα τοῦ Βασιλιᾶ: πρόσχημα γὰρ ἦν ἀμύνεσθαι ὧν ἔπαθον δηοῦντας τὴν βασιλέως χώραν (Θουκ. 1.96.1).²² Ἀργότερα τὸν 5ον αἰ. πάντως, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μ. Ἀσίας θεωροῦνταν ὁ κύριος σκοπὸς τῆς Συμμαχίας. Ἡ συνένωση αὐτὴ παγίωσε μιὰν ἐπιθετικὴ καὶ ἀμυντικὴ συμμαχία ἐναντίον κάθε ἐπιτιθέμενου, ὅπως δείχνει ὁ ὅρος «νὰ ἔχουν τοὺς ἴδιους φίλους καὶ ἐχθρούς», γιὰ ἀπεριόριστο χρόνο. "Ὅσες ἀπὸ τὶς σύμμαχες πόλεις δὲν διέθεταν πλοῖα κατέθεταν στὸ συμμαχικὸ ταμεῖο «φόρους» ποὺ φυλάγονταν στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Δῆλο, ἡ ὁποία ὀρίστηκε ἔδρα τῆς Συμμαχίας, ὡς θρησκευτικὸ κέντρο ὅλης τῆς Ἰωνίας, κατάλληλο ἔτσι νὰ ἐνώσει τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξουδετερώ-

22. Βλ. ὅμως ἰδιαίτερα τὸν σκεπτικισμὸ τοῦ R. Sealey.

σει τὴν ἐπιρροή τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν καὶ τὴν περίεργη πολιτική του. Ἡ ἡγετική θέση τῆς Ἀθήνας ἦταν σαφὴς μὲ τοὺς ἀμοιβαίους ὅρκους μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ τῆς κάθε συμμάχου χωριστὰ νὰ ἔχουν τοὺς ἴδιους ἐχθροὺς καὶ φίλους: καὶ τοὺς ὅρκους ὥμοσεν τοῖς Ἰωσιν (ὁ Ἀριστείδης) ὥστε τὸν αὐτὸν ἐχθρὸν εἶναι καὶ φίλον, ἐφ' οἷς καὶ τοὺς μύθους ἐν τῷ πελάγει καθεῖσαν (Ἀθ. πολ. 23.5, πβ. Πλούτ. Ἀριστ. 25.1: μύθους ἐμβαλὼν ἐπὶ ταῖς ἀραῖς εἰς τὴν θάλατταν, Ἡρόδ. 9.106.4).²³ Ὁ συμβολισμὸς τῆς τελετουργίας φαίνεται νὰ δηλώνει ὅτι οἱ ὅρκοι θὰ ἰσχύουν μέχρις ὅτου ὁ σίδηρος βγεῖ στὴν ἐπιφάνεια.²⁴ Ὅμως ἡ δραματική αὐτὴ τελετουργία εἶναι σύνηθες στοιχεῖο συνθηκῶν καὶ ὅρκων στὴν ἐγγὺς Ἀνατολή, καὶ δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ συμβολίσαι τὴ συμφωνία, ἀλλὰ νὰ συγκεκριμενοποιήσει τὶς ἀρὲς ποὺ συνοδεύουν τοὺς ὅρκους.²⁵

Πολλὲς ἐπιγραφὲς διασώζουν τοὺς ὅρκους μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ συμμαχικῶν πόλεων. Τὸ ἀρχαιότερο δεῖγμα ἀπὸ τὶς Ἐρυθρὲς στὸ μέσο περὶπου τοῦ 5ου αἰ. ἀντανεκλᾷ πιθανότατα τῇ γλώσσᾳ τῶν ἀρχικῶν ὅρκων: «δὲν θὰ ἀποστατήσω ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν Ἀθηναίων οὔτε ἀπὸ τοὺς συμμάχους τῶν Ἀθηναίων».²⁶ Τὸ συμμαχικὸ ταμεῖο διαχειρίζονταν οἱ Ἑλληνοταμίαι, ὑπάλληλοι ποὺ διορίζονταν ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ δῆμο. Τὸ ὄνομά τους ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀνεπίσημο ὄνομα «ἡ Ἀθήνα καὶ οἱ Ἑλληνες», ἐνῶ ὁ ἐπίσημος τίτλος ἦταν «οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους». Ἡ Συμμαχία ἀρχικὰ περιελάμβανε πόλεις στὰ νησιά καὶ στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ Στενὰ ὡς τὸ Βυζάντιο. Τὸ 476 ὁ Κίμων κατὸρθωσε νὰ ἐκτοπίσει τὸν Πausanία ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ Βυζάντιο· μὲ τὴν κυρίαρχη θέσῃ ποὺ εἶχε καταλάβει στὰ Στενὰ, φαίνεται ὅτι εἶχε γίνῃ ἐνοχλητικὸς γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ ἐμπόριο ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους τοὺς Ἑλληνας. Μετὰ τὸ Βυζάντιο ὁ Κίμων κατευθύνθηκε μὲ τὸν στόλο στὴν Ἡϊόνα καὶ στὴ Σκύρο, τὶς ὁποῖες κατέλαβε τὸ 475. Στὴ Σκύρο ἀνακαλύφθηκαν τὰ ὀστᾶ τοῦ

23. Γιὰ παρόμοια τελετουργία καὶ συμβολισμὸ πβ. Ἡρόδ. 1.165.3 (μὲ τοὺς Φωκαεῖς).

24. N. Hammond, σ. 256· R. Meiggs, σ. 46.

25. Βλ. H. Jacobson.

26. Meiggs, σσ. 45, 579: ΟΥΚ [ΑΠΟΣ]ΤΕΣΟΜΑΙ ΑΘΕΝΑΙΟΝ ΤΟ Π[Α]ΕΘΟΣ ΟΥΔΕ [ΤΟΝ] ΧΕΥΜΑΧΩΝ ΤΟΝ ΑΘΕΝΑΙΟΝ.

ἤρωα τῶν Ἰώνων Θησέα καὶ μεταφέρθηκαν με ἐπισημότητα στὴν Ἀθή-
να ἀπὸ τὸν Κίμωνα.

Ἱστορίη καὶ Πέρσαι

Ἡ σχέση τῆς Ἱστορίης με τοὺς Πέρσες ἐντάσσεται στὸ εὐρύτερο θέμα τῆς σχέσης τοῦ ἱστορικοῦ με τὴν τραγωδία.²⁷ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὑπάρχουν ἢ ὄχι λεκτικὲς ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένα ἔργα, εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἀκολούθησε τὴ «φιλοσοφία» τῆς τραγωδίας γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων: τὸ θέμα τῆς αὕξησης καὶ πτώσης ἡγεμόνων με τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα κόρος-ἄτη (τύφλα, ἐκμαυλίστρα)-ὑβρις-ἄτη (καταστροφὴ) ἐντάσσεται στὴν προγραμματικὴ ἀντίληψη τῆς Ἱστορίης γιὰ τὸν κύκλο τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ἡ διεργασία καὶ ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖ ἡ ἄτη στὴν ψυχὴ τοῦ Ξέρξη περιγράφεται χαρακτηριστικὰ στὸ συμβούλιο τῶν ἀρίστων (7.8-18).

Βέβαια ὁ Αἰσχύλος μνημονεύεται μόνο μία φορά ὀνομαστικὰ στὴν Ἱστορίην (2.156.6). Ὁ τρόπος ὅμως με τὸν ὁποῖο τὴ φορά αὐτὴ ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρεται σὲ αὐτόν, ὅτι ἤρπασε τὴν ἐκδοχὴ καὶ ἔκαμε τὴν Ἀρτεμὴ θυγατέρα τῆς Δήμητρας, ἴσως δηλώνει κάποιον φθόνο γιὰ τὸν Αἰσχύλο, ὅτι πρῶτος ἀναφέρθηκε στὴ σχέση αὐτὴ (Πδ. Wells, *ad loc.*).

Ἄν ὅμως λάβουμε ὑπόψη μας γενικότερα τὸν τρόπο παραπομπῶν τοῦ Ἡροδότου σὲ προγενέστερους συγγραφεῖς, μπορεῖ ἴσως νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι στὸ προοίμιο τῆς Ἱστορίης (κεφ. 1-5) ὁ Ἡρόδοτος παραπέμπει κρυπτικὰ στὴν τριλογία τῶν Περσῶν τοῦ Αἰσχύλου, ὁπότε μπορεῖ νὰ διαφωτισθοῦμε ἀναδρομικά, γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς τριλογίας, ἐφόσον γνωρίζουμε τὴν «φιλοσοφία» τῆς Ἱστορίης καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἡροδότου γιὰ τὴν ἱστορία. Ἡ «φιλοσοφία» τῆς Ἱστορίης μπορεῖ νὰ μᾶς ὑποδηλώνει ἐπίσης καὶ τὴ σκέψη τῆς τριλογίας. Στὰ κεφάλαια βέβαια αὐτὰ τοῦ προοιμίου ὁ ἱστορικὸς δὲν ἀναφέρει τὸν Αἰσχύλο, ἐνῶ ἄλλες

27. Πδ. C. C. Chiasson, 'Ι. Ν. Περυσινάκης, σσ. 107-55. Γιὰ τὸ δράμα τοῦ Γύγγειδ-
κότερα βλ. Chiasson, σσ. 155-60, καὶ 239-44, καὶ A. Lesky, τόμ. Β', σσ. 445-46
καὶ βιβλιογραφία.

φορὲς ἀναφέρει τὶς πηγές του. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, γνωρίζομε ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες ὅτι δὲν ἀναφέρει τὶς πηγές ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ: Ἡρόδοτος ἐν τῇ δευτέρᾳ πολλὰ Ἐκαταίου κατὰ λέξιν μετήνεγκεν ἐκ τῆς Περιηγήσεως βραχέα παραποιήσας, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πορφύριος (F. Jacoby, *FGH A*, Test. 22, βλ. καὶ F. 324), ἢ τὶς ἀναφέρει γιὰ νὰ δηλώσει τὴ διαφωνία του, ὅπως ἡ περίπτωση μὲ τὸν Ὠκεανό (2.21, Fr. 302). Ἡ γενεὰ στὴν ὁποία ἀνῆκε ὁ Ἡρόδοτος σημείωνε τὴ μετάβαση ἀπὸ ἓνα κοινὸ μορφωμένο μὲ ποίηση σὲ ἓνα κοινὸ στὸ ὁποῖο ἡ πεζογραφία ἄρχιζε νὰ διεκδικεῖ σχεδὸν ἴσο μὲ αὐτὴ μερίδιο στὴν παιδεία.²⁸

Ὅμως πράγματι βασικὴ πηγὴ τοῦ Ἡροδότου εἶναι οἱ ποιητές: ὅχι μόνο γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ τὸν Ὅμηρο, ἢ ἀναφέρει πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ποιητές, ἀλλὰ λέγει καὶ μὲ πεποίθηση ὅτι στὴ διήγησή τους γιὰ τὸν βασιλικὸ τους οἶκο οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν συμφωνοῦν μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς ποιητές (ὁμολογεῖντες οὐδενὶ ποιητῇ, 6.52.1). Εἶναι ὅπωςδὴποτε ἐνδιαφέρον νὰ ὑπογραμμίσαι κανεῖς αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Ἡροδότου, ὅτι ὁμιλεῖ μὲ πλήρη γνώση τῆς «βιβλιογραφίας», δηλ. τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν, ὅπως σημειώνουν οἱ How καὶ Wells, ἀναφερόμενοι στὰ χωρία 6.52.1 καὶ 2.156.6 ἀντίστοιχα, μὲ ἐπίγνωση τῆς αὐθεντίας τους. Ὡστε ἡ μετοχὴ τοῦ λεκτικοῦ ρήματος λεγόμενα στὸ χωρίο 6.53.1 τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἡροδότου, ἀναφέρεται στὴν κοινὴ ἐλληνικὴ παράδοση ποὺ συναντᾶται στοὺς ποιητές καὶ τοὺς λογογράφους (How *ad loc.*).²⁹ Καὶ οἱ λόγιοι στὸν πρῶτο στίχο τοῦ πρώτου κεφαλαίου μπορεῖ νὰ δηλώνουν τοὺς «skilled in history», ὅπως σημειώνει ὁ Wells (*ad loc.*, πб. 2.3.1), μπορεῖ ὅμως νὰ δηλώνουν ἐπίσης τὶς πηγές του γενικότερα, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες κυριότερη εἶναι οἱ ποιητές (πб. Πίν. N. 6.46).

Ἄλλωστε ἡ ἐκδοχὴ ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ συγγένεια μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Περσῶν (6.53–54, 7.11.4, 61.3, 150.2, 220.4· πб. 2.91.5 γιὰ τοὺς Αἰγυπτίους), ἀναγνωρίζεται γενικὰ ὅτι εἶναι ἐλληνικὴ, καὶ ὅτι τέτοιοι συνδυασμοὶ προέρχονται ἀπὸ ἐλληνικὲς πηγές, πιθανότατα ἀπὸ ποιητές,

28. How & Wells, *Introd.*, σ. 22.

29. Пб. παρόμοια ἀναφορὰ τοῦ Πινδάρου σὲ προηγούμενους ποιητές: λεγόμενοι δὲ τοῦτο προτέρων ἔπος ἔχω, N. 3.52–3.

καὶ ὄχι περσικές: κατὰ τὰ Ἑλληνες λέγουσι γεγενηλόγηται (6.54), ἄλλοι-
σι γὰρ περὶ αὐτῶν εἴρηται (6.55). Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι
ἀνάμεσα στοὺς λογίους ποὺ διηγοῦνται τοὺς αἰτίους ... τῆς διαφορῆς με-
ταξὺ Ἑλλήνων καὶ Περσῶν οἱ περισσότεροι εἶναι Ἑλληνες, ποιητές, καὶ
ὅτι ἀνάμεσά τους περιλαμβάνεται ὁ Αἰσχύλος, ἰδιαίτερα στὸ χωρίο ποὺ
ἀρχίζει τὴ δεύτερη ἀδικίην (2.2), τὸ ὁποῖο πραγματεύθηκε τὸν σχετικὸ μῦ-
θο· ἂς σημειωθεῖ ἡ ἄοριστία σχετικᾶ μετὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Εὐρώπης (οὐ γὰρ
ἔχουσι τοῦνομα ἀπηγγέσασθαι, 2.1). Ὁ μάντης Φινέας ἀναφέρεται πάντοτε
ὅτι κατὰγεται ἀπὸ τὴν Ἀσία καὶ ὅτι εἶναι ἀδελφὸς τοῦ Κηφέα, ποὺ ἔδω-
σε τὸ ὄνομά του στοὺς Κηφῆνες (Πέρσες), κατὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐκδοχή, καὶ
ἀδελφὸς τῆς Εὐρώπης, ἡ ἀπαγωγὴ τῆς ὁποίας ἀπὸ Ἑλληνες στὴ Φοινίκη
θεωροῦνταν σύμφωνα μετὰ τὴν περσικὴ ἐκδοχὴ σημαντικὴ αἰτία γιὰ τὴν
ἐχθρότητα τῶν δύο ἡπείρων (2.1).

Ἐπομένως πέρα ἀπὸ τὶς σχέσεις τῆς Ἱστορίας μετὰ τοὺς Πέρσες ποὺ
ἔχουν σημειωθεῖ (καὶ μπορεῖ νὰ ἐντοπισθοῦν περισσότερες³⁰), εἶναι λογικὸ
νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι γιὰ τὶς μυθικὲς αἰτίες τῆς σύγκρουσης, ὁ Ἡρόδο-
τος ἔχει ὑπόψιν τοῦ τὴν τριλογία τῶν Περσῶν. Ἡ αὐτονόητη θεματικὴ
σχέση Ἱστορίας καὶ Περσῶν, οἱ συνήθεις πηγές τοῦ ἱστορικοῦ, καὶ ὁ τρό-
πος ποὺ τὶς χρησιμοποιεῖ, καθιστοῦν εὐλόγη τὴν ὑπόθεση ὅτι μετὰ τὴν
ἐκστρατεία στὴν Κολχίδα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ἓνας κρίκος τῆς ἀδικίης
γιὰ τὴ σύγκρουση Περσῶν καὶ Ἑλλήνων, ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρεται στὸν
Αἰσχύλο, ποὺ πραγματεύθηκε τὸν σχετικὸ μῦθο. Ἄν ὅμως ὁ Ἡρόδοτος
ἀκολουθεῖ τὸν Αἰσχύλο σὲ αὐτὴν τὴ γενεαλογία, μποροῦμε, πορευόμενοι
ἀντίστροφα, νὰ ἀποδώσουμε μεγάλη σημασία στὴ θέση τοῦ Φινέα στὴν
τριλογία (ὅπως τὸ ἔκανε ὁ Welcker)³¹ ἐφαρμόζοντάς τιν ἐπαγωγικά στὴν
τριλογία τοῦ Αἰσχύλου, μετὰ τὴ σύγχρονη βεβαιότητα χρησιμοποίησης
αὐθεντικῆς βιβλιογραφίας.

30. Βλ. Podlecki, σσ. 8–26· Gagarin, *passim*· Chiasson, σσ. 31–49· Broadhaed *Passim*·
Περυσινάκης, *passim*, κτλ. Πβ. ἀκόμη στ. 787–94 (Ἡρόδ. 7.49, 7.120.1), 239–40
(Ἡρόδ. 7.9.2α, 7.144), 334–6 (7.92α), 753–56 (7.9 κ.έ., 3.134. 1–2). Ἀλλὰ καὶ ὁλό-
κληρη ἡ σχέση Ἡροδότου–Αἰσχύλου μπορεῖ νὰ διαβασθεῖ ἐκ νέου μετὰ προσεκτικότε-
ρη ἀνάγνωση τῶν κειμένων.

31. Στὸν Broadhaed, σσ. lvi–lvii.

Ἄν σημειωθεῖ μάλιστα ὅτι ὁ Ἡρόδοτος διαφωνεῖ καὶ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τῆ μυθικῆ αὐτῆ ἀλυσίδα αἰτιῶν καὶ ξεκινᾷ τὴν Ἱστορίην του (μέσα στὸ ἴδιο τὸ 5ο κεφάλαιο μὲ τὸ ὁποῖο ὁλοκληρώνει τὶς μυθικὲς αἰτίες) μὲ τὶς πραγματικὲς, ἱστορικὲς, αἰτίες τοῦ πολέμου (ἐγὼ δὲ περὶ μὲν τούτων οὐκ ἔρχομαι ἔρεων ὥς οὕτως ἢ ἄλλως κως ταῦτα ἐγένετο, τὸν δὲ οἶδα αὐτὸς πρῶτον ὑπάρξαντα ἀδίκων ἔργων ἐς τοὺς Ἕλληνας), θὰ διαπιστώσουμε ὅτι καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῇ ἔχουμε ἄλλη μία διαφωνία τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τοὺς ποιητές, ἄλλη μία διαφωνία τῆς ἱστορίας μὲ τοὺς «μύθους» τῆς ποίησης. Ἡ διαφωνία αὐτῇ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι φαίνεται καὶ στὸ εἰρωνικὸ σχόλιο τῆς περίφημης φράσης στὴν εἰσαγωγή τῆς Ἱστορίας (4.2) τὸ μὲν νυν ἀρπάζειν γυναῖκας ἀνδρῶν ἀδίκων νομίζειν ἔργον εἶναι, τὸ δὲ ἀρπασθεισέων σπονδὴν ποιήσασθαι τιμωρέειν ἀνοήτων, τὸ δὲ μηδεμίαν ὥρην ἔχειν ἀρπασθεισέων σωφρόνων· δηλαδὴ γὰρ δὴ ὅτι, εἰ μὴ αὐταὶ ἐβούλοντο, οὐκ ἂν ἤρπάζοντο),³² ἢ ὁποῖα ὅμως πράγματι παρουσιάζεται ὡς τυπικὸς ἔλεγχος τοῦ μύθου ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγον τοῦ ἱστορικοῦ.³³ Μάλιστα ὁ παραπάνω ἰσχυρισμὸς γιὰ αἰσχύλεια πηγῇ τοῦ Ἡροδότου πιθανὸν ἐνίσχυται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σχόλιο αὐτὸ γιὰ τὴν ἀρπαγὴ τῶν γυναικῶν γειτνιάζει μὲ τὴν ἄλλη βασικὴ ἀντίληψιν τῆς Ἱστορίας, ὅτι τὴν Ἀσίαν τὴ θεωροῦν δικήν τους οἱ Πέρσες, ἐνῶ τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἑλλάδα τὶς θεωροῦν χωρισμένες ἀπὸ αὐτὴν (1.4.4, 9.116.3). Ἡ ἴδια παραπάνω φράση ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τῆς μεθόδου τοῦ ἱστορικοῦ, τὸν δὲ οἶδα αὐτὸς πρῶτον ὑπάρξαντα ἀδίκων ἔργων ἐς τοὺς Ἕλληνας, τοῦτον σημήνας προδοῖσθαι ἐς τὸ πρόσω τοῦ λόγου, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ 6ου κεφ. *Κροῖστος ἦν Λυδός*

32. Τὴν ὁποία διακωμώδησε ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ἀχαρνῆς* 524 κ.έ. καὶ τὴ χρησιμοποίησε ὁ Πλούταρχος γιὰ τὴν «κακοήθεια» τοῦ Ἡροδότου, ὅτι κατηγορεῖ τῶν βιασθεισῶν γυναικῶν, ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῶν ἀρπασάντων (*Περὶ τῆς Ἡροδ. κακοηθείας* 856A).

33. Φυσικὰ αὐτὰ φέρονται ὡς ἀποψη τῶν Περσῶν, ἀλλὰ ἡ ἐξέτασις τοῦ συστήματος παραπομπῶν καὶ πρόσληψις τοῦ Ἡροδότου μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ καὶ σὲ ἄλλες τέτοιες διαπιστώσεις. Πβ. π.χ. τὴ συγγένειαν τῆς Ἀσίας (Περσῶν) μὲ τὴν Εὐρώπην (*Ἕλληνες*) στὸ ὄνειρον τῆς Ἀτοσσας: «Μοῦ φάνηκε πὺς ἦρθαν ἐμπρός μου καλοντυμένες δύο γυναῖκες, μία μὲ πέπλον περσικόν, ἡ ἄλλη μὲ πέπλον ἑλληνικόν στολισμένες... καὶ οἱ δύο τοὺς ἀδελφεὺς ἀπὸ τὸ ἴδιον αἷμα».

– πού είναι ο πρώτος που αδίκησε τους Έλληνες, και με αυτόν αρχίζει η *Ιστορίη* – ένδεχομένως υποκρύπτει άλλη μία διαφορά του Ἡροδότου από τους «λογίους», και μάλιστα από τον Αίσχύλο, καθώς και άλλη μία περίπτωση «ἀπόκρυψης» τῶν πηγῶν του: (οἱ ἱστορικοὶ ὥσάν νά λέγει) ἡ αἰτία τῆς σύγκρουσης δέν εἶναι ἡ μυθική ἀντίθεση Περσῶν καί Ἑλλήνων, ἀλλά ἀρχίζει μέ τόν Κροῖσο, πού πρῶτος αὐτός ὑπέταξε τοὺς Ἑλληνες καί τοὺς ἀνάγκασε νά πληρώνουν φόρο.³⁴

Ἄν ὅμως εἶναι ὀρθή αὐτή ἡ πρόταση, ὅτι δηλ. ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιεῖ στο πρόοιμο τῆς *Ιστορίας* ποιητικό ὕλικό ἀπό τόν Αἰσχύλο καί διαφωνεῖ μαζί του, ἐμπλουτίζει, ὅπως εἶναι φυσικό, τίς γνώσεις μας σχετικά μέ τὸ περιεχόμενο τῆς τριλογίας, πράγμα πού ἐνισχύει (ἴσως περισσότερο ἀπό ὅτιδήποτε ἄλλο) τήν πιθανότητα τῆς πρότασης αὐτῆς· καί πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς τριλογίας προχωροῦμε στὰ ἐπόμενα.

Τριλογία τῶν Περσῶν: Πέρσαι καί Φινεύς

Υπάρχουν πολλὰ θέματα στὴν τραγωδία πού μπορεῖ νά θεωρηθοῦν κρίκοι μέ τὸ προηγούμενο ἢ τὸ ἐπόμενο ἔργο: οἱ ἀναφορὲς στὸν πορθμὸν ἀμείψας Ἀθαμαντίδος Ἑλλης (70), ἔξευξεν Ἑλλης πορθμὸν (722), καθώς καί στὸν Βόσπορον κλῆσαι μέγαν (723) καί ἤλπισε σχήσειν ῥέοντα, Βόσπορον ῥόον θεοῦ (746· ἄς υπογραμμισθεῖ τὸ πόρος), ἡ ᾤετο καί Ποσειδῶνος κρατήσιν (750) καί περᾷ τὸν Ἑλλης πορθμὸν (799), ἀλλὰ καί μεγάλο μέρος τῆς παρόδου (65–132) παραπέμπουν στο πρῶτο ἔργο τῆς τριλογίας, τὸν Φινέα, στο μέρος ὅπου τοποθετεῖται ἡ δράση τοῦ ἔργου, καί δηλώνουν σχηματικά τὴν ὕβριν τοῦ Ξέρξη ὅχι μόνο γιὰ τὴ ζεύξη τοῦ Ἑλλησπόντου καί τὴν παράβαση τῆς τάξης καί τοῦ φυσικοῦ καί ἠθικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καί γιὰ τὴν παράβαση τῶν συγκεκριμένων χρησμῶν πού ἀναφέρονται ἀπὸ τὸ φάσμα τοῦ Δαρείου. Ἀλλὰ καί ἀρνητικά μπορεῖ νά ἀναφέρονται στο τρίτο ἔργο· ἡ ἐπιτυχὴς διέλευση τῆς Ἀργῶς μέσα ἀπὸ τίς Συμπληγάδες ἀντιστοιχεῖ στὴ διάλυση τῶν γεφυρῶν τοῦ Ἑλλησπόντου καί τὴν ἐκδίωξη τῶν Περσῶν

34. Γιὰ τὸ Προοίμιο πβ. Περυσινάκης, σσ. 180–81 (μέ βιβλιογραφία), 19.

ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο. Μὲ τὸ τέλος τῶν Περσῶν, μετὰ τὴν καταστροφή, ἡ σχέση μεταξύ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης ἐπανέρχεται στὴν ἀμέσως μετὰ τὴ διέλευση τῆς Ἀργῶς κατάσταση ἐλεύθερης ναυσιπλοΐας.

Ὑπῆρχαν κάποιοι χρησιμοὶ ποὺ προέλεγαν τὴν καταστροφή τῶν Περσῶν, ἂν κάποιοι βασιλιάς ἀναλάμβανε διπλὴ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας. Ὅμως ἦταν ὁ Ξέρξης αὐτὸς ποὺ ἔβαλε σὲ κίνηση τὴν ἀκολουθία τῶν γεγονότων, γιατί «ὅταν κάποιος βιάζεται ὁ ἴδιος πολὺ (γιά τὴν καταστροφή), τὸν σπρώχνει καὶ ὁ θεός». Κάποιος δαίμονας μπῆκε στὸν λογισμό του καὶ τὸν ἔσπρωξε νὰ ζεύξει τὸν Βόσπορο. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετητὲς στὰ λόγια τοῦ Δαρείου, καὶ εἰδικότερα στὴν ἀναφορά του στὴν χρησμών πρᾶξιν καὶ τὴν τελευτὴν θεσφάτων (739, 740, 801), ἀναγνωρίζουν ὑπαινιγμοὺς στοὺς χρησμούς ποὺ ὁ μάντης Φινέας ἔδωσε στοὺς Ἀργοναῦτες κατὰ τὴν ἐκστρατεία τους στὴν Κολχίδα. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἔχει δώσει τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν χρησμών. Ἐφόσον ὅμως ἡ ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία εἶναι γνωστὴ στὸν Ὅμηρο καὶ ὁ Ἀπολλώνιος Ρόδιος ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν παράδοση, εἶναι νόμιμο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μπορούμε νὰ συμπληρώσουμε τίς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τοὺς χρησμούς αὐτοὺς ἀπὸ τὰ Ἀργοναυτικά. Καὶ πράγματι πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἀνάμεσα στοὺς χρησμούς ποὺ εἶπε ὁ μάντης Φινέας στοὺς Ἀργοναῦτες ἦταν ὅτι «εἶναι πεπρωμένο (μόρσιμον) οἱ πέτρες νὰ μείνουν ἀκίνητες στὸ μέλλον, ἂν περάσει ἀνάμεσα ἀπὸ αὐτὲς πλοῖο» (Ἀπολ. Ρόδ. Ἀργον. 2.604–6). Ἀπαξ δηλ. καὶ κατορθώθηκε νὰ περάσει πλοῖο ἀνάμεσα ἀπὸ τίς συμπληγάδες, οἱ πέτρες ἔπρεπε νὰ μείνουν ἀνοικτὲς καὶ νὰ εὐκολύνουν τὴ ναυσιπλοΐα. Ἡ ὕβρις τοῦ Ξέρξη δὲν εἶναι μόνο ὅτι σύλησε τὰ ἱερὰ καὶ παραβίασε μέ τὴν πράξη του, συμβολικὰ καὶ ἐμπράκτως, αὐτὴν τὴ φυσικὴ τάξη, ἀφοῦ ὁ Ἑλλήσποντος χωρίζει δύο θάλασσες, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ, ἀφοῦ παραβίασε καὶ τὸν χρησμὸ τοῦ Φινέα γιὰ αὐτόν, ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἀνοιχτὸς καὶ νὰ εὐκολύνει τὴν ναυσιπλοΐα. Ἡ ἄποψη αὕτὴ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρο τῆς ἄλλης ἀντίληψης, ὅτι ἡ Ἀσία θεωρεῖται τῶν Περσῶν καὶ ἡ Εὐρώπη τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Αἰσχύλος πρῶτος φαίνεται, μαζὶ μὲ τοὺς Ἱπποκρατικούς (Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων 12), νὰ ὑποστηρίζει τίς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο ἡπείρους καὶ ὅτι πρέπει νὰ μένουν χωρισμένες, ὁ Ἑλλήσποντος νὰ ἀπο-

κλείει τὴν περαιτέρω πρόσβαση τῶν Περσῶν. (Αὐτὸ τὸ νόημα πρέπει νὰ ἔχει ἡ περιέργη δῆλωση τοῦ χοροῦ ὅτι ὁ Δαρεῖος δὲν προχώρησε πέραν τοῦ Ἄλως ποταμοῦ, 864–65.) Τὴν ἄποψη αὐτὴ γιὰ τὸν φυσικὸ καὶ ἠθικὸ χωρισμὸ τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ ὑποστήριξε ἔπειτα ὁ Ἡρόδοτος στὴν *Ἱστορίην* του (1.4.4, 9.116.3), ἀλλὰ ἐκφράζεται καὶ σὲ ἄλλα κείμενα (μᾶλλον) τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸ ἐπίγραμμα (ποὺ κακῶς ἀποδίδεται στὸν Αἰσχύλο) γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Ἡϊόνος (Α.Π. 7.258): «ἀπὸ τότε ποὺ ὁ πόντος ἔχει χωρίσει τὴν Εὐρώπῃ ἀπὸ τὴν Ἀσία...».³⁵

Τὸ στενὸ τῶν συμπληγᾶδων καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου σκοπίμα ἀνακαλεῖ ἀναφορὲς στὴν τραγωδίᾳ μας στὰ στενὰ τῆς Σαλαμίνας, ὅπου σκοτώθηκε πλῆθος Περσῶν (413)· ἡ Σαλαμίνα ἐπίσης ὀνομάζεται *πελειοθρέμμων* (309: ποὺ ἔχει περιστέρια), καὶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι μιὰ *πελειὰς* χρησιμοποιήθηκε πειραματικὰ ἀπὸ τοὺς Ἀργοναῦτες γιὰ νὰ ἐλέγξουν τὴν ταχύτητα τῶν συμπληγᾶδων καὶ τῆς Ἀργῶς (*Ἀργον.* 2. 328 κ.έ., 561–4). Ἡ φράση γιὰ τὰ πτώματα τῶν Περσῶν ποὺ φέρονται *πλαγκτοῖς ἐν διπλάκεσσιν* (ὅπως τέλος πάντων γράφεται ὁ προβληματικὸς αὐτὸς στίχος, 277³⁶) μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι παραπέμπει στὶς *πλαγκτὲς* ἐπίσης δύο πέτρες τῆς ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας. Ἡ *στύφος* ἢ *στυφελὸς* ἀκτὰ τῆς Σαλαμίνας (302, 965) παραπέμπει στὴν *στυφελὴν ἀκτὴν* τῶν συμπληγᾶδων πετρῶν, τουλάχιστον ὅπως τὴν παριστᾷ ὁ Ἀπολλώνιος Ρόδιος (*Ἀργον.* 2.323), ὁ ὁποῖος μπορούμε ἴσως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀκολουθεῖ κάποια παράδοση. Ὁμοίως, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴν κατάσταση μὲ τὰ ναυάγια τῆς ναυμαχίας καὶ τὴν τρικυμία μὲ τὶς *κυάνεες* (συμπληγάδες) πέτρες στὰ *Ἀργοναυτικά* (πβ. 976–7, 419–21, 426–7, 463–4, καὶ *Ἀργον.* 2.322–3, 2.550–4). Ἀλλὰ καὶ ἡ συχνὴ χρῆση τοῦ ρ. *παίω* στὴν περιγραφὴ τῆς ναυμαχίας (409, 416, 426· *πληγῇ* 251, πβ. 290, 430) μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀνακαλεῖ τὴν ἐτυμολογικὴ σημασίᾳ τῶν συμπληγᾶδων. Τὸ στενὸ τῶν Συμπληγᾶδων ὀνομάζεται *ἄξενον* (Εὐρ. *Μῆδ.* 1263–64, *Ἄνδρ.* 794–5).³⁷

35. Γιὰ τὸ τελευταῖο βλ. Gomme, *Commentary* I, σσ. 288–89.

36. Πβ. Flintoff (1974).

37. Πβ. ἄλλες ἀναφορὲς στὶς *κυάνεες*, *πλαγκτὲς* ἢ (συμ)πληγάδες πέτρες στὴ χρῆσιμη

Πέρσαι καὶ Γλαῦκος πόντιος

Ἡ σκηνὴ μὲ τὸν Δαρεῖο εἶναι ἡ κορύφωση τοῦ ἔργου. Ὅσο τὸ ὄνειρο τῆς Ἀτοσσας οἰκονομεῖ τὴν ἐξέλιξη τῆς τραγωδίας, ἡ σκηνὴ μὲ τὸ φάσμα τοῦ Δαρείου αἰτιολογεῖ τὰ προηγούμενα καὶ οἰκονομεῖ τὰ ἐπόμενα. Ἡ σημασία τῆς δὲν πηγαίνει μόνο πίσω στὸν Φινέα, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κοιτάζει ἐπίσης μπροστά, στὸ τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας. Ἐφόσον τὸ πρῶτο ἔργο ἀναφέρεται στὴ διάνοιξη τοῦ στενοῦ τῶν συμπληγᾶδων καὶ στὸν ἐλεύθερο πλοῦ τοῦ Ἑλλησπόντου, καὶ οἱ Πέρσαι ἀναφέρονται στὴν ἀποκατάσταση τοῦ διάπλου τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τῇ «δίκη» τῶν ἐλληνικῶν πόλεων τῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου νὰ εἶναι ἐλεύθεροι, τὸ τρίτο ἔργο εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ συνεχίζει τὸν μῦθο πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, δηλαδὴ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐλευθεροπλοΐας στὰ στενὰ καὶ στὸ Αἰγαῖο, καὶ ἐπομένως νὰ σχετίζεται μὲ τὴν συμμαχία τῆς Δήλου καὶ τὴν πολιτικὴ τῆς: πρῶτα διότι ἓνα τόσο σημαντικὸ θέμα, σὲ σχέση μὲ τοὺς περσικοὺς πολέμους, δὲν θὰ ἀποσιωποῦνταν ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῶν Περσῶν· ἔπειτα διότι ἡ θάλασσα ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως συστατικὸ στοιχεῖο τῆς εἰκονοποιίας τοῦ Αἰσχύλου· καὶ ἀκόμη, γιατί τὸ ἔργο ὑποστήριζε τὴν πολιτικὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ, καὶ ἔδινε μία ἄριστη λύση στὸν ἀγῶνα μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Περσῶν, ἀλλὰ καὶ ἄριστη λύση στὴν τριλογία. Ὁ Γλαῦκος πόντιος μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει ἓναν τέτοιο μῦθο. Ἐνα ἔργο γιὰ τὸν θεὸ τῆς θάλασσας συνδέεται μὲ τοὺς Πέρσες εὐκολότερα ἀπ' ὅ,τι ἓνα ἔργο γιὰ κάποιον ποὺ σκοτώνει ἄλογα.³⁸ Τέλος, φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν στὸ κείμενο συγκεκριμένες (ἀλλὰ λανθάνουσες) ἀναφορὲς ποὺ στηρίζουν αὐτὴ τὴν πρόταση, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ ἀναφέρω τίς δύο σημαντικότερες.

(α) Ὅταν ὁ χορὸς ἐρωτᾷ τὸν Δαρεῖο, «πῶς τελειώνεις τίς συμβουλές σου, πῶς ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ εὐτυχῇ ὁ περσικὸς λαός;», ὁ Δαρεῖος ἀπαντᾷ: «μὲ τὸ νὰ μὴν ἐκστρατεύετε ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, παρ-

σημείωση τοῦ D. Page, *Euripides Medea* (Ὁξφόρδη, 1964 ἀνατ.), σσ. 61–2. Ἀκόμη καὶ ὁ Flintoff (1992) ἀνακαλύπτει ὀρθὰ τὸ θέμα τῆς τροφῆς στοὺς Πέρσες (794) καὶ στὸν Φινέα (258R).

38. Π6. Hall, σ. 11 (σημ. 60).

όλο πού ὁ στρατός εἶναι πολὺ περισσότερος ἀπὸ τὸν ἑλληνικό, διότι ἡ χώρα τους γίνεται σύμμαχος τους, μὲ τὸ νὰ σκοτώνει ἀπὸ πείνα τὸ μεγάλο πλῆθος τοῦ στρατοῦ» (787–94). Ὁ χορὸς κάλεσε τὸν Δαρεῖο μήπως γνωρίζει κάποια θεραπεία γιὰ τὸ τέλος τῶν συμφορῶν (631–2). Ὁ Δαρεῖος συμβουλεύει τοὺς Πέρσες νὰ μὴν ἀναλάβουν ποτὲ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, οὔτε καὶ ἂν ἀποστείλουν ἰσχυρὸ ἐπίλεκτο στρατό (795), καὶ νὰ μὴν λησμονοῦν τὴν Ἀθήνα μήτε τὴν Ἑλλάδα (824). Ἡ ἀναφορὰ αὕτῃ στὴν Ἀθήνα (πβ. τῶν Ἀθηναίων ὡς στένω μεμνημένος στ. 285–9) ἀνακαλεῖ τὴ γνωστὴ πληροφορία ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο (δέσποτα μέμνεο τῶν Ἀθηναίων 5.105.2) καὶ ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε ἔπαινο τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς πολιτικῆς της. Οἱ συμβουλὲς αὐτὲς συστοιχοῦν μὲ τὰ θέσφατα. Ἡ πολιτικὴ ὅμως αὕτῃ τοῦ Δαρείου ἦταν κυρίως ὁ ἔσχατος στόχος τῆς πολιτικῆς ἀντίληψης τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου, ἢ τουλάχιστον αὐτὸ πού θὰ ἤθελαν ἐκεῖνοι πού ἄρχιζαν τὸν χειμῶνα τοῦ 478–7 τὸν ἐπιθετικὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν Περσῶν, καὶ εἶχαν «ὡς πρόσχημα νὰ ἐκδικηθοῦν γιὰ ὅσα ἔπαθαν λεηλατώντας τὴ χώρα τοῦ Βασιλέως» (Θουκ. 1.96.1). Μιᾶς συμμαχίας πού θὰ διαρκεῖ μέχρις ὅτου οἱ πυρακτωμένοι μύδροι ἀνεβοῦν στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, δηλαδὴ ἐπ' ἄπειρον, ἢ πού δένει τὰ μέλη της μὲ ἰσχυρὲς ἀρὲς ἀμοιβαίας βοήθειας καὶ μακρᾶς διάρκειας.

Ὡς τόπος, ἔπειτα, στὸν ὁποῖο θὰ κατετίθεντο τὰ χρήματα τῆς Συμμαχίας ὁρίστηκε τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Δῆλο, στὴν ὁποία γινόταν κάποτε ἡ μεγάλη σύνοδος τῶν Ἰώνων καὶ τῶν ἄλλων νησιωτῶν. Ὁ ὁρισμὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Δῆλο ὡς κέντρου τῆς Συμμαχίας ἔγινε γιὰ νὰ ἀντισταθμιστεῖ τὸ «μονοπώλιο» τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, τὸ ὁποῖο μάλιστα τελοῦσε περισσότερο ὑπὸ τὴν δωρικὴ ἐπίδραση. Καὶ ὁ συμβολισμὸς φαίνεται νὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τοῦ Ἀπόλλωνα, πού συνδέεται μὲ τὴν ὁμηρικὴ ἀπειλή (ὑπόσχεση μὲ κομπασμό, ἀπειλή): ὁ Ἀπόλλωνας γενικά εἶναι ὁ θεὸς τοῦ αὐθεντικοῦ λόγου, ὁ θεὸς τῆς αἰώνιας ὑπόσχεσης, τῆς αἰώνιας δυνητικῆς ἐκτέλεσης τῆς πράξεως, ἡ λέξη πού περιμένει νὰ μεταφραστεῖ στὴν πράξη.³⁹ Ἄλλωστε ἦταν

39. Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ G. Nagy στὸ J. Solomon, σ. 7.

ὁ Γλαῦκος ποὺ δίδαξε τῇ μαντικῇ στὸν Ἀπόλλωνα (κατὰ τὸν Νίκανδρο, Ἀθήναιος 296f). Τὸ τελετουργικὸ τῆς σύναψης τῆς συμμαχίας καὶ ὁ συμβολισμὸς τῆς ἀποκτοῦν νέα διάσταση μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λειτουργία καὶ τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ. Ὁ λόγος τῆς συνένωσης τῶν συμμαχικῶν πόλεων θὰ γινόταν ἔργο, οἱ ὅρκοι καὶ οἱ ἄρες θὰ γίνονταν πραγματικότητα, καὶ θὰ ἐκπληρωνόταν ἡ πολιτικὴ τῆς Συμμαχίας.

Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Γλαῦκος λατρευόταν μαζὶ μὲ τὶς Νηρηίδες στὴ Δῆλο, τὸ κέντρο τῆς Συμμαχίας, ἀπὸ ὅσους ἤθελαν νὰ ζητήσουν τὴ μαντεία του, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν «πολιτεία τῶν Δηλίων» (p. 465R. = Ἀθῆν. 296c). Ὁ Γλαῦκος εἶχε μεταμορφωθεῖ σὲ θάλασσιο δαίμονα εὐεργετικὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, σύμφωνα μὲ τὸν Μνασέα: *ναυτικὸν δὲ αὐτὸν καὶ κολυμβητὴν ἀγαθὸν γενόμενον Πόντιον καλεῖσθαι* (Ἀθῆν. 296b). Ἡ σχέση τοῦ Γλαύκου μὲ τὴν ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, ὅπου πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἰδιαιτέρως ὅτι ἦταν ὁ κατασκευαστὴς καὶ κυβερνήτης τῆς Ἀργῶς, καὶ ἡ μαντικὴ του ἰκανότητα (πβ. Ἀργ. 1.1310, 2.767–8), τὸν συνδέουν μὲ τὸν Φινέα, ἀλλὰ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴ θάλασσα τὸν συνδέει μὲ τὸ τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας.⁴⁰ Στὸν *Γλαῦκον πόντιον* ὁ θεὸς μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται εὐνοϊκὸς στὰ ἐλληνικὰ πληρώματα τοῦ συμμαχικοῦ στόλου στὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἐνῶ οἱ ἐκπρόσωποι τῶν συμμάχων στὴ Δῆλο ἐορτάζουν τὴν ἵδρυση τῆς Συμμαχίας (βλ. ἰδιαίτερα τὴ ρίψη τῶν μύδρων στὴ θάλασσα), καὶ προσφέρουν λατρευτικὲς τιμὲς στὸν θεό. Ἔτσι οἱ λέξεις *πόντος* καὶ *πόντιος* ἀποκτοῦν εὐρύτερη προοπτική.

Ἡ ἀναφορὰ στὴ δωρικὴ λόγχη καὶ στὴν ἀποφασιστικὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν (817) ἀποδίδει βέβαια τὴν προσφορὰ τῶν Λακεδαιμονίων στὸν ἀγώνα ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ τρίτο ἔργο εἶχε ὡς θέμα τὴ μάχη αὐτὴ τῶν Πλαταιῶν: ἐκτὸς ἀπ' τὸ ὅτι ἡ

40. Πβ. *Πόσις δὲ ὁ Μάγνης ἐν τρίτῳ Ἀμαζονίδος τῆς Ἀργοῦς φησι δημιουργὸν γενέσθαι τὸν Γλαῦκον καὶ κυβερνῶντα αὐτήν, ὅτε Ἰάσων μετὰ τῶν Τυρρηγῶν ἐμάχετο, μόνον ἄτρωτον γενέσθαι ἐν τῇ ναυμαχίᾳ· κατὰ δὲ Διὸς βούλησιν ἐν τῇ τῆς θαλάσσης βυθῷ φανῆναι καὶ οὕτως γενέσθαι θαλάττιον δαίμονα ὑπὸ μόνου τε Ἰάσονος θεωρηθῆναι* (Ἀθῆν. 296b).

παράδοση από την αρχαιότητα δὲν ἀναφέρει τέτοια τραγωδία μεῖς ἱστορικὸ θέμα, δὲν θὰ γινόνταν, γιὰ λόγους ποιητικῆς, νὰ ἔχουμε δύο ἱστορικὰ γεγονότα (πτυχὲς τοῦ ἴδιου μύθου) ὡς θέματα δύο τραγωδιῶν τῆς ἴδιας τριλογίας. Δὲν θὰ γινόνταν καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς σκέψης ποὺ ἐκφράζει ἡ σωζόμενη τραγωδία. "Ὅταν, δηλαδή, ὁ ποιητὴς ἀναφέρει τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς (θῖνες νεκρῶν..., 818–20) στὶς Πλαταιές, καὶ κυρίως τὴν εἰκόνα τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἄτης (821–22), σημαίνει ὅτι ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἔχει ὁλοκληρωθεῖ μέσα στὸ συγκεκριμένο ἔργο, καὶ δὲν χρειάζεται νὰ προσφύγουμε στὸ ἐπόμενο γιὰ νὰ ἔχουμε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς καταστροφῆς. Στούς *Πέρσες* βρισκόμαστε στὸ τέταρτο στάδιο τοῦ τετράπτυχου διαλεκτικοῦ σχήματος κόρος–ἄτη (ἐκμαυλίστρα)–ὑδρις–ἄτη (καταστροφῇ). Ἡ παρατήρηση αὐτὴ συστοιχεῖ καὶ μετὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἐκφράζεται στὴ μεσφδὸ γιὰ τὴν ἄτη (93–100), ἀλλὰ καὶ μετὰ ὅσα λέγει ὁ Δαρεῖος γιὰ τὸν Ξέρξη, ὅτι ὅταν σπεύδῃ τις αὐτός, χῶ θεὸς συνάπτεται (742· πδ. 724): ἡ καταστροφῇ τοῦ Ξέρξη ἔχει ὁλοκληρωθεῖ, ὅπως ἄλλωστε συμβολικὰ δηλώνει ὁ κομμὸς μετὰ τὰ κουρέλια τοῦ ἡττημένου βασιλιᾶ, σκηνὴ ἡ ὁποία προετοιμάστηκε μετὰ ἰδιαίτερη ἐμφαση ἀπὸ τὸν ποιητὴ, ἰδιαίτερα μετὰ τὴ φροντίδα τῆς Ἀτοσσας νὰ φέρει νέα ἐνδύματα γιὰ τὸν Ξέρξη. Ἡ ἐμφαση στὰ ἐνδύματα τοῦ βασιλιᾶ συμβολίζει τὴ δύναμη τοῦ βασιλείου καὶ συστοιχεῖ μετὰ τὴν ἄλλη ἀντίληψη τῆς βασίλισσας ὅτι, ἂν ὁ γιὸς τῆς σωθεῖ, θὰ εἶναι ἐξίσου βασιλιάς τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν φόβο τοῦ χοροῦ μὴν ἀποσκιρτήσουν οἱ ὑποτελεῖς χώρες ἀπὸ τὴν Περσία (: μετὰ τὴν προοπτικὴ τῆς συμμαχίας).

(β) "Ὅταν ἀργότερα ὁ χορὸς (853–907) ἐπαινεῖ τὰ κατορθώματα τοῦ Δαρείου, μνημονεύει μερικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἰωνικὲς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ποὺ εἶχε ὑποτάξει προηγουμένως (880–901), ἐνῶ κάνει ἰδιαίτερη μνεῖα στὸν πόρον τῆς Ἑλλης, τὴν Προποντίδα καὶ τὸ Στρυμόνιον πέλαγος (867–79). Στούς στ. 880–901 ὁ χορὸς ἐπαινεῖ τὶς προηγουμένες κατακτήσεις τοῦ Δαρείου καὶ δίδει κατάλογο νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας ποὺ ὁ Δαρεῖος εἶχε καταλάβει. Στὸ ἀκροατήριον θὰ δινόταν ἔτσι ἓνας μερικὸς κατάλογος τῶν μελῶν τῆς συμμαχίας τῆς Δῆλου, καὶ θὰ τοῦ ὑπενθυμίζετο ἡ πλεονεκτικότερη τωρινὴ θέση τῶν πόλεων αὐτῶν ὡς συμμαχῶν τῶν Ἀθηναίων. Οἱ ἀναφορὲς στοὺς Ἰωνες (563, 950–1, 1011, 1025),

μαζί με τοὺς πολιτικούς συνειρμούς που θὰ ὑπῆρχαν σὲ κάθε μνεία ὅτι οἱ Ἴωνες ἦταν ὑποταγμένοι στοὺς Πέρσες (584–94, 771, 880–901), θὰ ὑπενθύμιζαν ἐπίσης στοὺς Ἀθηναίους τὴ σύμπτωση τῶν ἀθηναϊκῶν καὶ τῶν ἰωνικῶν συμφερόντων, καὶ θὰ ἐνίσχυαν τοὺς δεσμούς τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου.⁴¹ Ὁ κατάλογος αὐτὸς τῶν νησιῶν καὶ τῶν τόπων τοῦ τρίτου χορικοῦ ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: «καὶ τὰ νησιὰ ποὺ εἶναι γύρω ἀπὸ τὸ θαλάσσιο ἀκρωτήριο» (δηλ. τὴν Τρωάδα ἢ τὴν χερσόνησο ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Χίο).⁴² Ἡ ἐμφαντικὴ ἀναφορὰ στὴν Προποντίδα καὶ τὸν Ἑλλήσποντο (876–8) παραπέμπει στὴν ἀπελευθέρωση τῶν στενῶν, ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ποιητὴς καταβάλλει κάθε προσπάθεια νὰ ὑπογραμμίσει τὴ σημασία τοῦ Ἑλλησπόντου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Αἰγαίου γενικότερα. Μποροῦμε ἔτσι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι παραπέμπει τόσο στὸ πρῶτο ἔργο τῆς τριλογίας, τὸν *Φινέα*, τοῦ ὁποίου ὁ μῦθος ἐκτυλίσσεται στὰ μέρη αὐτά, ὅσο καὶ στὸ τρίτο ἔργο, γιὰ τὸν Γλαῦκο. Καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸ *Στρυμόνιον πέλαγος*, μαζί με τὴ μεγαλειώδη περιγραφή τῆς πῆξης τοῦ Στρυμόνα (496 κ.έ.), μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴ μακρὰ πολιορκία καὶ τὴν ἄλωση τῆς Ἡϊόνας ἀπὸ τὸν Κίμωνα (476 ἢ 475), ἐνῶ στὸν κατάλογο τῶν νησιῶν γίνεται ἰδιαίτερη μνεία στὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, «ἡ μητρόπολις τῆς ὁποίας ἔγινε αἰτία τῶν παρόντων στεναγμῶν», λέγει ὁ χορός. Ἡ Κύπρος ἔχει ἤδη ὑποταχθεῖ μαζί με τὸ Βυζάντιο. Ὁ Gow μένει ἐκπληκτος, σὲ μία περιοχὴ με ἰσχνές μαρτυρίες, πῶς οἱ ἱστορικοὶ δὲν ἔχουν χρησιμοποιοῦν τὸ χορικὸ αὐτὸ ὡς μαρτυρία γιὰ τὴν πρῶτη ἱστορία τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου.⁴³ Ἡ Τῆνος καὶ ἡ Νάξος ἔχουν ἤδη συμμετάσχει στὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Περσῶν· ἡ Σάμος, ἡ Χίος καὶ ἡ Λέσθος ἐγκατέλειψαν ἀπὸ τοὺς πρῶτους τὴ Σπάρτη καὶ ἀπευθύνθηκαν στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἀρχηγία τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Περσῶν.

Ἄν ὅμως τὸ ἀκροατήριό ἀναγνωρίζει στὸν κατάλογο αὐτὸ μερικὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου, ἀναγνωρίζει ἐπίσης ἔντονα τὴν ἀντι-

41. Π6. Gagarin, σσ. 35–36.

42. Ἡ: ὁλόκληρη τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μ. Ἀσίας, π6. Ἑκαταίου *Περίοδος γῆς* ἀππ. 276, 224, κ.ἄ. (Jacoby, *FGH*).

43. A. S. F. Gow, σσ. 154–5.

στροφή τῆς πολιτικῆς καταστάσεως μὲ τὶς πρῶτες στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Συμμαχίας. Ἡ πάροδος πιθανότατα ὑπενθύμιζε τὸ κλίμα τοῦ τρόμου καὶ τῆς ἀπειλῆς ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία. Ἡ ἀντιστροφή αὐτὴ παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα μέρη καὶ θέματα τῆς τραγωδίας, μὲ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὸ λογοπαίγνιο μὲ τὸ ὄνομα τῶν Περσῶν καὶ τὸν σκοπὸ τῆς ἐκστρατείας τους, νὰ κυριεύσουν τὴν Ἑλλάδα: εἶναι τὸ ρ. *πέρθω*, τὸ ἀπαρ. *πέρσαι* κτλ., ποὺ δηλώνει τὸν στόχο τῆς ἐπιχείρησης· ἡ βασίλισσα στὸν στ. 714 διαπιστώνει τὴν ἀντιστροφή τῆς κατάστασης: *διαπεπόρθηται τὰ Περσῶν πράγματα*, «μὲ ἓνα λόγο ἔχουν ἐκπορθηθεῖ οἱ ὑποθέσεις τῶν Περσῶν». ⁴⁴ (Πβ. τὴ διαπίστωση τῆς βασίλισσας οἷ... *διαπεπραγμένου στρατοῦ*, 517.) Ἡ ἀντιστροφή αὐτὴ λειτουργεῖ ἐντονότερα ἂν δὲν ἐξαντληθεῖ μέσα στὴν πλοκὴ τῶν *Περσῶν*, ἀλλὰ ἐπεκταθεῖ στὴν προοπτικὴ τῶν δραστηριοτήτων τῆς Συμμαχίας.

- └— Ἡ εἰκονοποιία τῶν ἔργων στὶς τριλογίες τοῦ Αἰσχύλου ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὡς σταθερὸ στοιχεῖο σύνδεσης μεταξὺ τους. Καὶ μπορεῖ, ὅπως διαπιστώνει ὁ Μ. Gagarin, ⁴⁵ οἱ *Πέρσαι* νὰ μὴν περιέχουν στὸν ἴδιο βαθμὸ τὴ γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου εἰρωνεία ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν εἰκονοποιία· ἂν ὅμως τὸ τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας σχετίζεται μὲ τὶς δραστηριότητες τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου, τὴ θάλασσα καὶ ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως, ἡ ἀναγνωρισμένη εἰκονοποιία τῶν *Περσῶν* ἀποκτᾷ βαθύτερο περιεχόμενο καὶ προοπτικὴ.

Στοὺς *Πέρσες* ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ δραματικὴ εἰκονοποιία εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ζυγοῦ: ὁ ζυγὸς ἐνώνει, ἀλλὰ καὶ ὑποτάσσει· ἀναφέρονται ὅμως ἄλλοι ὅροι πειθαναγκασμοῦ, ὅπως τὸ δίκτυ, ἡ θήρα, τὸ βάρος. ⁴⁶ Ἡ ἔμφαση καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τραγωδίας στὴ ζεύξη τοῦ Ἑλλησπόντου, καὶ κατ' ἀκολουθία στὴ συνένωση τῆς Ἀσίας μὲ τὴν Εὐρώπη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰκονοποιία ποὺ γεννᾷ, ἀναγνωρίζεται ὅτι ἀπεικονίζει καὶ τὴν *ὑβριν* τοῦ Ξέρξη. Ἡ ζεύξη παραθαίνει αὐτὰ τὰ θέσφατα καὶ τὸν φυσικὸν κόσμον.

44. Πβ. H. N. Couch.

45. σ. 54.

46. Πβ. Fowler, σσ. 3 κ.έ.· Michelini, σσ. 80 κ.έ.· Anderson, σσ. 167 κ.έ.· Kelley· Gagarin, σ. 38 καὶ *passim*.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἐκπλήρωση τῶν χρησμῶν, ὁ Δαρεῖος ἀναφέρει τὴ ζεύξη τοῦ Ἑλλησπόντου ὡς παράδειγμα τῆς γενικῆς ἠθικῆς ἀρχῆς ὅταν σπεύδῃ τις αὐτός, ὡς θεὸς συνάπτεται (742, 724). Καὶ ἡ σχέση μετὰ τῆς ζεύξης καὶ τῆς δαιμονικῆς σύμπραξης ἔχει ἐκφραστεῖ μόνις προηγουμένως στὸν διάλογο Ἄτοσσας καὶ Δαρείου (722–4). Ἀλλὰ εἰδικότερα, τὰ λόγια τοῦ Δαρείου γιὰ τὸν Ξέρξη, ὅτι ἔζωσε μὲ ἀλυσίδες σφυρήλατες τὸν Ἑλλησπόντο καὶ ἤλπισε πὺς μὲ δεσμὰ θά κρατήσῃ τὸ ρεῦμα τοῦ (745–8), ἰδιαίτερα τὸ πέδαις σφυρηλάτοις (747), μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀναφέρονται θετικὰ στὴ συμβολικὴ ρίψη τῶν μύδρων στὴ θάλασσα κατὰ τὴ σύναψη τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου. Ἡ διαπίστωση τοῦ χοροῦ μετὰ τὴν καταστροφὴ ὅτι ὁ δαίμων ποδοῖν ἐνήλου ὅλο τὸ γένος τῶν Περσῶν (516), μὲ τὴν εἰρωνικὴ λειτουργία ποὺ ἀποκτᾶ, φαίνεται νὰ σχετίζεται, ἀντιστρόφως, μὲ τὴν πράξη τοῦ Ξέρξη (747· πβ. ἀμέσως μετὰ, τὴ διαπίστωση τῆς βασιλίσσας οἷ ...διαπεπραγμένου στρατοῦ, 517).

Μὲ τὰ νησιὰ ἐπίσης, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τοὺς Ἴωνες, συνδέεται μὲ ἀρνητικούς πολιτικούς συνειρμούς ἢ ἴδια αὐτὴ δραματικὴ εἰκόνα τῆς ζεύξης καὶ τοῦ ζυγοῦ. Ὁ Ξέρξης, λέγει ἡ Ἄτοσσα, μὲ μηχανὲς ἔζευσεν Ἑλλῆς πορθμὸν ὥστε νὰ ἔχει πέρασμα (722)· ὁ χορὸς ψάλλει ὅτι ὁ βασιλιάς πέρασε τὸ ἀμφίτευκτον ἀκρωτήριον (131–2), ἢ ὅτι ὁ στρατὸς πέρασε στὴν ἀντίπορον γείτονα χώραν μὲ γέφυρα καμωμένη ἀπὸ πλοῖα ζυγὸν ἀμφιβαλὼν αὐχένι πόντου (65–72)· καὶ ἀργότερα ἡ βασιλίσσα λέγει στὸν Δαρεῖο ὅτι ὁ Ξέρξης ἔχει φθάσει στὴ γέφυρα ποὺ ἐνώνει τὶς δύο πλευρές (736). Ἡ γέφυρα τοῦ Ἑλλησπόντου μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Πέρσες, ὡς σύμβολο ὑποταγῆς τῆς στὴν Ἀσία, ὑπενθύμιζε τὸν ζυγὸ δουλείας καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἰόνων.

Ἡ ζεύξη καὶ ὁ ζυγὸς συμβολίζουν τὴν ὕβριν τοῦ Ξέρξη καὶ εἰκονίζουν τὴν ἀντίθεση μετὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην καὶ τὸν φυσικὸ καὶ ἠθικὸ χωρισμὸ τῶν δύο ἡπείρων. Ἡ σημασία αὐτὴ φαίνεται ἰδιαίτερα στὸ ὄνειρο τῆς Ἄτοσσας. Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο γυναῖκες συμβολίζει τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἑλληνες τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῶν νησιῶν· Μόλις εἶδε ὁ Ξέρξης τὴ φιλονεικίαν τῶν δύο γυναικῶν, «προσπαθοῦσε νὰ τίς κρατήσῃ καὶ νὰ τίς ἡμερώσῃ ὥσπου τίς ζευγνύει στὸ ἄρμα τοῦ καὶ τοὺς περνᾷ τὸν ζυγὸ στὸν αὐχένα. Καμάρωνε ἡ μία μὲ τὴ στολὴ αὐτὴ καὶ ἔδινε ὑπάκουον στόμα στὰ

ήνία, ἐνῶ ἡ ἄλλη σφάδαζε (κλωτσοῦσε) καὶ μὲ τὰ δύο τῆς χέρια τὰ σύ-
νεργα τοῦ δίφρου θρυμματίζει καὶ ἀρπάζει χωρὶς χαλινάρι καὶ σπάει στὴ
μέση τὸ ζυγόν» (186–96). Ὁ ζυγὸς στὸ ὄνειρο ἀνακαλεῖ τὸν ζυγὸν
ἀμφιβαλεῖν δούλιον Ἑλλάδι (50), προλέγει τὴν ἥττα τοῦ Ξέρξη, τὴ διάλυ-
ση τῶν γεφυρῶν τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τὴ μετὰ βίας διάσωσή του, καθὼς
καὶ τὴ διάλυση τῶν σχεδίων του νὰ ἐνώσει τὴν Ἀσία καὶ τὴν Εὐρώπη ὑπὸ
τὴν ἐξουσία του· προλέγει τέλος τὴν ἴδια τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Δαρείου μὲ τὴ
φιλοσοφία ποὺ ἀναπτύσσει καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ξέρξη μέσα στὰ κουρέ-
λια.

Τὸ δεύτερο σημαντικό θέμα τῆς τραγωδίας, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐκφράζεται
μὲ εἰκόνες, εἶναι ἡ ταύτιση τῆς περσικῆς δύναμης μὲ τὴν «ἀφθονία» καὶ
τὸ «πλῆθος» ἢ ἄλλες λέξεις ὑπερβολῆς.⁴⁷ Τὸ θέμα τοῦ πλούτου ὑπογραμ-
μίζεται ἀπὸ τὴν Ἀτοσσα καὶ τὸν Δαρεῖο. Μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὸ πλῆθος
χρημάτων (166), τὴν ἀφθονία, σχετίζεται ἀρχικὰ ἀναλόγως καὶ τελικὰ
ἀντιστρόφως τὸ πλῆθος τῶν Περσῶν: *πληθύω, πλήθω* (= εἶμαι γεμάτος).
Τὰ στρατεύματα ποὺ ἐκστρατεύουν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἀναρίθμη-
τα στὸ πλῆθος τους (40): στὴν ἀπειλὴ τῆς καταστροφῆς ὁ χορὸς φοβᾶται
μήπως ἡ πρωτεύουσα μείνει κενὴ ἀπὸ ἄνδρες (119), ἐνῶ ὁ Ξέρξης ἔχει
ἀδειάσει ὅλη τὴν Ἀσία (718) καὶ εἶναι ὑπερήφανος γιὰ τὸ πλῆθος τοῦ στό-
λου του (352, 334, 337–44, 235). Ὅταν ἡ καταστροφὴ ἐπιτελέστηκε, οἱ
ἀκτὲς τῆς Σαλαμίνας γέμισαν ἀπὸ τὰ σώματα τῶν κακότυχων νεκρῶν
(272), ὁλόκληρη ἡ Ἀσία ἄδειασε (549), καὶ τὰ Σοῦσα ἔμειναν χωρὶς ἄνδρες
(761, 730). Ἡ ἔμφαση αὐτὴ στὴ λέξη «πλῆθος» ἐπιτρέπει τὴ σκέψη ὅτι
τὸ ἀκροατήριον θὰ θυμόταν μὲ δικαιολογημένη ἀνακούφιση τὸ ἥττημένο
πλῆθος τῶν Περσῶν καὶ μὲ ὑπερηφάνεια τὸ πλῆθος τῶν Ἀθηναίων καὶ
τοὺς συμμάχους ποὺ ἡ κάθε πόλη σύμμαχος ὀρκιζόταν ὅτι δὲν θὰ ἐγκατα-
λείψει.

Τὸ «πολὺ» καὶ τὸ «μεγάλον», ποὺ ἀποτελοῦν νοητικὴ κατηγορία ἀπὸ τὴ
μεριὰ τῶν Περσῶν (τοῦ Ξέρξη, τῆς Ἀτοσσας, τοῦ χοροῦ, ἀκόμη καὶ τοῦ

47. Micheline, σσ. 86, κ.έ.; Gagarin, σσ. 36 κ.έ., 42–4; Fowler, σσ. 7–8; Anderson, σσ.
170–1; Kelley· Clifton, σσ. 112 κ.έ., I. N. Perysinakis, *Wealth and Society in Early
Greek Literature* (Univ. of London, PhD, 1982), σσ. 669–88.

Δαρείου), καταστράφηκαν στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, στὴ θάλασσα ἢ τὸν Στρουμόνα. Μὲ περιφράσεις ἀπὸ τὴ θάλασσα δηλώνεται ἡ καταστροφή (πλήθος κακῶν 429, πέλαγος κακῶν 433, κακῶν βάθος 465, πλαγαῖς ποντίαις 906), ἀλλὰ καὶ ἡ δύναμη τοῦ πλούτου (λιμὴν πλούτου 250): τόσο ὁ πλοῦτος, ὅσο καὶ ὁ πλοῦς τῶν Περσῶν συνδέονται ἐτυμολογικὰ μὲ τὴ ρίζα τοῦ πλέω⁴⁸ καὶ μὲ τὸ ἴδιο ρῆμα ἐκφράζεται τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκστρατείας καὶ ἡ καταστροφή. Τὸ πολὺ καὶ τὸ πλήρες ἀδειάζει, ἢ πλέει καὶ φεύγει καὶ χάνεται. Καὶ τὸ δεύτερο αὐτὸ θέμα τοῦ «πλήθους» ἐντάσσεται στὸ ὑγρὸ πλαίσιο τοῦ τρίτου ἔργου, τὴ θάλασσα καὶ τὸν Γλαῦκο, καὶ τὴν καταστροφή τοῦ περσικοῦ στόλου ἢ τὸ πεδίο δραστηριότητος τῆς Συμμαχίας. Ὁ Ξέρξης, ὅπως καὶ ὁ Ἀγαμέμνων στὴν Ἰλιάδα, ἀναγνωρίζει τελικὰ τὴν ἄτη τοῦ (1007). Ἡ μεσωδὸς τῶν Περσῶν (93–100) διατυπώνει κατὰ τὸν ἐναργέστερο τρόπο τὴ διαδικασία τῆς ἄτης–ἐκμαυλίστρας (τύφλας), πού φιλόφρων ὁδηγεῖ παραπλανητικὰ τὸ θνητὸ ὑποψήφιο θύμα τῆς στὴν παγίδα τῆς καταστροφῆς. Ἡ ἀναφορὰ στὶς ἄταις ποντίαις (1037· πβ. πλαγαῖς ποντίαις, 906) ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα – ἀν δὲν ἀποτελεῖ ἡχητικὴ παραπομπὴ στὸν Γλαῦκον πόντιον – μπορεῖ νὰ ὑπαινίσσεται καὶ τὶς ἐπιτυχίες τῆς Συμμαχίας. Ἡ θάλασσα ἔχει γιὰ τὸ τρίτο ἔργο, σύμφωνα μὲ τὴν παρούσα πρόταση, τὴν ἴδια σημασίαν πού ἔχει καὶ γιὰ τοὺς Πέρσες.

Τέλος, μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν Περσῶν ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφή πρέπει νὰ σχετίζεται καὶ ἡ τρίτη στροφή καὶ ἀντιστροφή τοῦ πρώτου χορικοῦ γιὰ τὸν κίνδυνον ἀποστασίας τῶν ὑποτελῶν στὴν Περσία χωρῶν (584–97): «Αἶγο ἀκόμα καὶ πιά τῆς Ἀσίας οἱ λαοὶ στῶν Περσῶν δὲν θὰ ἀκοῦνε τὸ νόμο, δὲν θὰ πληρώνουν τοὺς φόρους σὰν πρὶν πού τοὺς φόρτωνε ἡ ἀνάγκη στὸν ὦμο, καὶ οὔτε ὡς πρῶτα πεσμένοι στὰ γόνατα προσταγές θὲ νὰ δέχονται πιά, γιατί τῶρα γιὰ πάντα πάει χάθηκε τοῦ μεγάλου ἡ ἐξουσία Βασιλιᾶ» (μετ. Γρυπάρη). Εἴτε τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἦταν σκέψη τοῦ ποιητῆ εἴτε ὅ,τι θὰ ἤθελαν ἐκεῖνοι πού ἀρχίζαν τότε ἕναν ἐπιθετικὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν Περσῶν, τὸ χωρίο φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὸ τρί-

48. Πβ. τὴν ἀρχικὴ ἔννοια τοῦ ῥέω σὲ ἐκφράσεις ὅπως ῥυδὸν ἀφνειοῖο (Ὀδ. 15.426) καὶ ῥυηφενέων: «πλουσίων, ἀπὸ τοῦ χύδην ἔχειν τὸν πλοῦτον» (Σχ. Διον. Περιηγ. 337).

το έργο τής τετραλογίας. Τήν πολιτική τών Περσών μετά τήν καταστροφή, καί έτσι τήν πολιτική προοπτική τής Συμμαχίας καί τò τρίτο έργο τής τριλογίας, πρέπει νά τά υπαινίσσονται επίσης τὰ τελευταῖα λόγια τής Ἀτοσσας, πού σχολιάζουν τò όνειρό της, ότι άν δέν έπιτύχει ό γιός της, δέν εἶναι υπεύθυνος για τήν πόλη (μία άποψη από τήν πολιτική τών έλληνικών πόλεων), άν όμως σωθεῖ, θά εἶναι έξίσου βασιλιάς τής χώρας του (212-14). άλλά καί ή φροντίδα της, όπως είδαμε, για τὰ ένδύματα του βασιλιᾶ.

Τα άποσπάσματα

Μιά τέτοια πρόταση άσφαλώς πρέπει νά λάβει υπόψη της τὰ σωζόμενα άποσπάσματα τής τριλογίας, καθώς καί τες προσπάθειες ανασύνθεσής της. Ἰδιαίτερα έφόσον τὰ σωζόμενα άππ. του τρίτου έργου σχετίζονται πιθανότατα μέ έναν άγωνα (άρματοδρομίας;) (άππ. 37, 36b3, 36b4, 38 Radt) στον όποιο πήρε μέρος ό Γλαῦκος, καί έτσι εὔνοοῦν τόν *Γλαῦκον Ποτνιέα* (καί όχι τόν *πόντιον*). Καί πρέπει νά τονισθεῖ ή πιθανή σχέση ανάμεσα στους στ. 193-96 από τò όνειρο τής Ἀτοσσας, πού θυμίζουν περιγραφές ίπποδρομίας (πβ. Σοφ. *Ἡλ.* 745 κ.έ.), καί στή σκηνή πού περιγράφεται στα άππ. αυτά (36, 36b4.3, 36b3.4-6, 37 καί 38, Radt) από τόν *Γλαῦκον Ποτνιέα*. Ο Broadhaed υποστήριξε τήν πρόταση του R. Cantarella για τήν ανασύνθεση του έργου (σσ. Iviii-l ix). Όμως στήν ιστορία τής κλασικής φιλολογίας πολλές υποθέσεις έχουν άποδειχθεῖ εὔαλωτες, όταν τέθηκαν στή διάθεσή μας περισσότερα στοιχεῖα (άξίωμα στο όποιο κατεξοχήν υπόκειται ή παροῦσα πρόταση!). Ένας χορός ναυτῶν από τὰ πληρώματα τών πλοίων τής Συμμαχίας, όπως εκείνος στον *Αἴαντα* του Σοφοκλή (ή όπως εκείνος τών ψαράδων τής Ἀθηδόνας πού προτείνει ό Welcker), πού θά γιόρταζαν τόν θεό Γλαῦκο στή Δῆλο, καί μία έπιφάνεια του θεοῦ πού θά επέβαλλε γαλήνη στο Αἶγαῖο, ύστερα από τήν αναστάτωση πού επέφερε ό περσικός στόλος καί οἱ ναυμαχίες πού έπακολούθησαν, μπορεί νά εἶναι κοντά στις παραδόσεις λατρείας για τόν Γλαῦκο *Πόντιον* εκ μέρους τών ναυτιλλομένων, καί φαίνονται πιθανά στα άποσπά-

σματα (25e⁴⁹, 26 Radt). Στὸν *Γλαῦκον Ποτνιέα* εἶναι ἐπίσης πιθανὴ κάποια τρικυμία (ἀπ. 36a.4, 36b.7), ὅπως εἶναι καὶ στὸν *Πόντιον* (25e.2). Λησμονεῖται ἄλλωστε ὅτι καὶ ὁ *Γλαῦκος Ποτνιεύς* (ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ιδιότητές του) σχετίζεται μὲ τὴ θάλασσα, καθὼς ρίχτηκε σὲ αὐτὴν γιὰ νὰ πείσει τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ δὲν τὸν πίστευαν, γιὰ τὴν ἀθανασία του, καὶ ἔγινε ἓνας θαλασσινὸς θεὸς ποὺ περιπλανιέται στὰ κύματα: κάθε ναυτικὸς ποὺ θὰ τὸν ἔδλεπε ἦταν βέβαιον πὼς θὰ χανόταν σύντομα (Ἀθήν. 296a, e, κ.ά.). Αὐτὴ μάλιστα ἡ λειτουργία ἀπὸ τὴ μυθολογία τοῦ *Γλαύκου* (*Ποτνιέα*) μπορεῖ ἴσως νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὑπὲρ τοῦ *Γλαύκου Ποντίου*, καθὼς ἡ ἐμφάνισή του μπορεῖ νὰ σημαίνει τὴν καταστροφή τοῦ περσικοῦ στόλου, ἐνῶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ *Γλαύκου Ποντίου* τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐλληνικοῦ. Ἰσως μάλιστα ἡ ἔλλειψη διάκρισης στὴν παλαιότερη χειρόγραφη παράδοση ἀνάμεσα στὸν *Πόντιον* ἢ *Ποτνιέα* *Γλαῦκον* νὰ ὀφείλεται στὴν ταυτόσημη αὐτὴ λειτουργία τῶν δύο *Γλαύκων*.

Οἱ ἀναφορὲς σὲ γεγονότα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας μπορεῖ νὰ εἶναι τμήματα ἀνάλογης ἐμφάνισης τοῦ θεοῦ καὶ νὰ σχετίζονται μὲ τὸν πόλεμον τῶν Ἑλλήνων τῆς *Σικελίας* ἐναντίον τῶν *Καρχηδονίων*. Οἱ ἐλληνικὲς δυνάμεις ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ *Γέλωνα* νίκησαν τοὺς *Καρχηδονίους* στὴ μάχη ποὺ δόθηκε κοντὰ στὸν ποταμὸ τῆς *Ἰμέρας*, ἐνῶ ὁ *Ἀμίλκας* αὐτοκτόνησε πέφτοντας στὶς φλόγες τὸ 480. (Οἱ *Πέρσαι* παραστάθηκαν καὶ στὶς *Συρακοῦσες*, καὶ οἱ *Αἰτναῖοι* τὸ 476–5 στὴ *Σικελία*.) Ὁ στίχος εἰς *ὑψίκρημνον Ἰμέραν δ' ἀφικόμην* (ἀπ. 25a Radt) μπορεῖ νὰ λέγεται ἀπὸ τὸν *Γλαῦκον* σὲ μία ἐπιφάνεια, καὶ σὲ συστοιχία μὲ τὴν παραπάνω πρόταση. Σὲ ἐπιφάνεια ἐπίσης τοῦ *Γλαύκου* ἀναφέρεται τὸ ἀπ. 26 (Radt) ἀπὸ τὸν *Γλαῦκον Πόντιον*: *ἀνθρωποειδὲς θηρίον ὕδατι συζῶν*. Σὲ παρόμοια κατάσταση μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται τὸ ἀπ. 312 (Mette) ποὺ παραδίδει ὁ Ἀθήναιος (86b) καὶ ἀποδίδεται στὶς *Περραιβίδες*: *Αἰσχύλος ἐν Πέρσαις τινὰς νήσους νηριτοτρόφους εἵρηκεν* («νησιὰ ποὺ τρέφουν κογχύλια»): τέτοια μπορεῖ νὰ εἶναι τὰ νησιὰ τοῦ *Αἰγαίου* ἢ τῆς *Σικελίας*, ὅπου μπορεῖ νὰ ἔχει ἐμφανισθεῖ ὁ *Γλαῦκος*, στοῦ ὁποίου τὰ μέλη «ἔχουν φυτρώσει ὅστρεα καὶ φύκια καὶ πέ-

49. Βλ. R. P. Winnington-Ingram (1959), σσ. 58–60.

τρεις» (Πλ. Πολ.611b).⁵⁰ Οί δραστηριότητες τῶν Περσῶν στὴ θάλασσα (106–114· πδ. ἰδιαίτερα: πόντιον ἄλσος τῆς εὐρυπόροιο θαλάσσης πολιοινομένης πνεύματι λάβρω, 109–12) προοικονομοῦν βέβαια τὴν καταστροφὴ στὴ Σαλαμίνα, δὲν ἀποκλείουν ὅμως καὶ κάποια σχέση μετὰ τὶς ἐπιτυχίες τῶν Ἑλλήνων στὸ τρίτο ἔργο καὶ τὶς δραστηριότητες τῆς Συμμαχίας στὴ θάλασσα, καὶ μπορεῖ νὰ προδιαγράψουν μιὰ διευθέτηση τῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἑλλήνων στὴ θάλασσα καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν Περσῶν στὴν ξηρά.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Οἱ παραπομπές στὰ κείμενα (ἐκτὸς ἂν δηλώνεται διαφορετικά) γίνονται στὴ σειρὰ τῶν OCT, καὶ οἱ παραπομπές στὰ ἀποσπάσματα στὴ σειρὰ TgrF τῶν B. Snell, R. Kannicht καὶ S. Radt (eds.), *Tragicorum Graecorum Fragmenta* (Göttingen, 1977–).

Adams S. N., «Salamis symphony: The *Persae* of Aeschylus» στό: M. White (ed.), *Studies in Honour of Gilbert Norwood* (Toronto, 1952), σσ. 46–54.

Adrados F. R., «Aeschylus and the Origins of Drama», *Emerita* 53 (1985), 1–14.

Alexanderson B., «Darius in the Persians», *Erano* 65 (1967), 1–11.

Anderson M., «The Imagery of the *Persians*» *G&R* 19 (1972), 166–74.

Ἀθανασάκη Λ., «Προφητεία καὶ πολιτική. Ἡ ἐρμηνεία τῶν θεϊκῶν μηνυμάτων στοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου», στό: *Ἱεροὶ Λόγοι*, Δ. Ι. Κυρτάτας (ἐπιμ.), (Ἀθήνα, 1996), σσ. 77–111.

Avery H. C., «Dramatic Devices in Aeschylus' *Persians*», *AJP* 85 (1964), 173–84.

Barret J., «Narrative and the Messenger in Aeschylus' *Persians*», *AJP* 116 (1995), 539–57.

50. Ἡ εὐχὴ τοῦ χοροῦ στὸ τέλος τῶν *Βατράχων*, πρῶτα μὲν εὐοδίαν ἀγαθὴν ἀπιόντι ποιητῇ εἰς φάος ὀρνυμένῳ, δότε δαίμονες οἱ κατὰ γαίας (1528–29· πδ. ἀπ. 36 Radt; 64 Mette), ποὺ ἔχει ληφθεῖ κατὰ τὸν Σχολιαστὴ ἀπὸ τὸν *Γλαῦκον Ποιτιέα*, μπορεῖ νὰ ἐπικαλεῖται τοὺς «κατὰ γαίας δαίμονες» σὲ ἀντίθεση μετὰ τοὺς κατὰ θάλασσα, ὅπως μποροῦσε πιθανὸν νὰ συνέβαινε καὶ στὸν *Γλαῦκον πόντιον*.

- Belloni L., *Eschilo: I Persiani*, Μιλάνο, 1988, ²1994.
- Broadhead H. D., *The Persae of Aeschylus* (Cambridge, 1960).
- Conacher D. J., «Aeschylus' *Persae*: A Literary Commentary» στό: *Serta Turyniana. Studies in Greek Literature and Palaeography in Honor of Alexander Turyn*, J. L. Heller J. K. Newman (edd.) (Urbana & Chicago & London, 1974), σσ. 143–168.
- Calder III W. M., «The Riddle of Aeschylus, *Persae*» στό: *Athlon. Satura Grammatica in Honorem Fr. R. Adrados* vol. II Μαδρίτη, 1987, σσ. 129–34.
- Clifton G., «The Mood of the *Persae* of Aeschylus», *G&R* 10 (1963), 111–22.
- Chiasson C.C., *The Question of Tragic Influence on Herodotus* (Yale Univ., PhD, 1979).
- Couch H. N., «Three Puns on the Root of Πέρθω», *AJP* 52 (1931), 271–73.
- Davison J. A., «Aeschylus and Athenian Politics, 472–456 B.C.» στό: *Ancient Society and Institutions. Studies Presented to Victor Ehreberg on his 75th birthday*, Oxford, Blackwell 1966.
- Deichröder K., *Die Persertetralogie des Aischylos* (Mainz, 1974).
- Easterling P. E.–Knox B. M. W., *Ιστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας* (ἑλλην. μετάφρ. Ν. Κονομῆς, Ἀθήνα, 1994).
- Euben J. P., «The Battle of Salamis and the Origins of Political Theory», *Political Theory* 14 (1986), 359–90.
- Eitrem S., «The Necromachy in the Persai of Aischylos», *SO* 6 (1928), 1–16.
- Else G., «Ritual and Drama in Aeschylus Tragedy», *ICS* 2 (1977), 70–87.
- Ehreberg V., *From Solon to Socrates*, (London, 1976 repr.).
- Finley J. H., *Pindar and Aeschylus* (Martin Class. Lectures vol. 14, Cambridge Mass., 1955).
- Flintoff E., «The Unity of the *Persians* Trilogy», *QUCC* 40 (1992), 67–80.
- , «Διπλάχεσσιν at Aeschylus' *Persians* 277», *Mnemosyne* 27 (1974), 231–37.
- French A., «Athenian Ambitions and the Delian Alliance», *Phoenix* 33 (1979), 134–41.
- Fowler B. H., «Aeschylus' Imagery», *C&M* 28 (1967) [1970], 1–70: *Persae* 1–10.
- Gagarin M., *Aeschylean Drama* (Berkeley & Los Angeles, 1976).
- Gantz T., «The Aeschylus Tetralogy: Prolegomena», *CJ* 74 (1978), 289–304.
- , «The Aeschylus Tetralogy: Attested and Conjectured Groups», *AJP* 101

- (1980), 133–64.
- Golden Leon, «Aeschylus' *Persians*, its purpose and achievement», *Bucknell Review* 12 (1964), 36–45.
- Gomme A. W., «Herodotos and Aeschylus» στο: *The Greek Attitude to Poetry and History* (Berkeley & Los Angeles, 1954), σσ. 95–115.
- Goldhill S., «Battle Narrative and Politics in Aeschylus' *Persae*», *JHS* 108 (1988), 189–93.
- Gow A. S. F., «Notes on the *Persae* of Aeschylus», *JHS* 48 (1928), 133–58.
- Hall E., *Aeschylus Persians* (Warminster, 1996).
- Hammond N. G. L., *A History of Greece to 322 B.C.* (Ὁξφόρδη 31986).
- , «The Battle of Salamis», *JHS* 76 (1956), 32–54.
- Herington J., *Aeschylus* (New Haven, 1986, ἑλλην. μετάφρ. Μ. Γιούνη, Θεσσαλονίκη, 1988).
- , *Poetry into Drama: Early Tragedy and the Greek Poetic Tradition* (Berkeley & Los Angeles, 1985).
- Holtsmark E. B., «Ring Composition and the *Persae* of Aeschylus», *SO* 45 (1970), 5–23.
- How W. W. & Wells J., *A Commentary on Herodotus* (Ὁξφόρδη, 1979).
- Ireland S., «Dramatic Structure in the *Persae* and *Prometheus* of Aeschylus», *G&R* 20 (1973), 162–68.
- Jacobson H., «The Oath of the Delian League», *Philologus* 119 (1975), 256–58.
- Juanna J., «Les causes de la défaite des barbares chez Eschyle, Hérodote et Hippocrate», *Ktema* 6 (1981), 3–15.
- Κακριδής Φ. Ί., «Αἰσχύλου Πέρσαι 232–241», *Ἑλληνικά* 14 (1956), 445–48.
- Kelley K. A., «Variable Repetition: Word Patterns in the *Persae*», *CJ* 74 (1978–79), 213–19.
- Kirk W. C., «Aeschylus and Herodotus», *CJ* 51 (1955), 83–6.
- Lattimore R., «Aeschylus on the Defeat of Xerxes» στο: *Classical Studies in Honor of William Oldfather* (Urbana, 1943), σσ. 82–93.
- Lawson J. C., «The Evocation of Darius (Aesch. *Persae* 607–93)», *CQ* 28 (1934), 79–89.
- Lazenby J. F., «Aischylos and Salamis», *Hermes* 116 (1988), 168–85.
- Lesky A., *Ἡ Τραγικὴ ποίηση τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων* (Μετάφρ. Ν.Χ. Χουρμου-

- ζιάδης, Ἀθήνα, MIET, τόμ. Α' 1990, τόμ. Β 1993).
- Lloyd-Jones H., «Problems of Early Greek Tragedy: Pratinas and Phrynichus» στό: *Greek Epic Lyric and Tragedy. The Academic Papers of Sir H. Lloyd-Jones* (Ὁξφόρδη, 1990), σσ. 225–37. (Πρῶτα: *Estudios sobre la tragedia griega*, Madrid 1966, 11–33).
- McCall M., «Aeschylus in the *Persae*: A Bold Strategem Succeeds» στό: M. Gropp *et al.*, *Greek Tragedy and Its Legacy: Essays Presented to D.J. Conacher* (Calgary, 1986), σσ. 43–49.
- Meiggs R., *The Athenian Empire* (Ὁξφόρδη, 1972).
- Michelini A. N., *Tradition and Dramatic Form in the Persians of Aeschylus* (Leiden, 1982).
- Miller A., «Ingenium and Ars in *Persae* 101–14», *CA* 2 (1983), 77–81.
- Mitsis P., «Xerxes' Entrance. Irony, myth and history in the *Persians*» στό: P. Puci (ed.), *Language and the Tragic Hero. Essays on Greek Tragedy in honor of Gordon M. Kirkwood* (Atlanta, 1988), σσ. 103–19.
- Moreau A., «La tétralogie des *Perses* a-t-elle une unité?», *CGITA* 7 (1992–93), 119–44.
- Murray G., *Aeschylus, the Creator of Tragedy* (Ὁξφόρδη, 1940· ἑλλην. μετάφραση Β. Μανδηλαράς, Ἀθήνα, 1993).
- O'Neill E., «Notes on Phrynichus' *Phoenissae* and Aeschylus' *Persae*», *CP* 37(1942), 425–7.
- Παπαντωνίου Γ. Α., *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία 479–404 π.Χ.* (τόμ. Α', Ἀθήναι, 1967).
- Περυσινάκης Ἰ. Ν., *Ἡ ἔννοια τοῦ πλούτου στήν Ἱστορίαν τοῦ Ἡροδότου* (Ἰωάννινα, 20197).
- Podlecki A. J., *The Political Background of Aeschylean Tragedy* (Ann Arbor, 1966).
—, *Aeschylus The «Persians»*, Transl. with Introduction and Commentary (Bristol, 201991).
- Richardson L. J. D., «The Inner Conflict in the *Persae*: Athenian Dramatist and Persian Characters» στό: White M. E. (ed.), *Studies in honour of Gilbert Norwood* (Toronto, 1952).
—, «*Persae* 135», *Hermathena* 89 (1957), 73–5.
- Σακαλῆς Δ. Θ., «Αἰσχύλος ἐτυμολόγος», *Δωδώνη* 13 (1984), 57–85.

- Sansone D., «Aeschylus, *Persae* 163», *Hermes* 107 (1979), 115–16.
- Schlesinger A. C., «Aeschylus' *Persian* Trilogy», *CP* 20 (1925), 274–76.
- Sealey R., «The Origin of the Delian League» στο: *Ancient Society and Institutions: Studies presented to V. Ehreberg* (Όξφόρδη, 1966), σσ. 233–55.
- Scott W. M. C., «The Mesode at *Persae* 93–100», *GRBS* 9 (1968), 259–66.
- Sider D., «Atossa's Second Entrance: Significant Inaction in Aeschylus *Persai*», *AJP* 104 (1983), 188–91.
- Solmsen F., *Hesiod and Aeschylus* (Ithaca NY, 1949).
- Solomon J. (ed.), *Apollo. Origins and Influences* (Tuscon & Λονδίνο, 1994).
- Sommerstein A. H., *Aeschylean Tragedy* (Bari, 1996).
- Spring E., «A Study of Exposition in Greek Tragedy», *HSCP* 27 (1916), 135–224.
- Taplin O., *The Stagecraft of Aeschylus* (Όξφόρδη, 1977).
- Thalmann W., «Xerxes' Rags: Some Problems in Aeschylus' *Persians*», *AJP* 101 (1980), 260–82.
- Tourraix A., «Les *Perses*, la géopolitique et l'histoire», *CGITA* 7 (1992–93), 99–117.
- Wilson J. R., «Territoriality and its Violation in the *Persians* of Aeschylus» στο: M. Cropp et al. *Greek Tragedy and Its Legacy: Essays Presented to D.J. Conacher* (Calgary, 1986), σσ. 51–7.
- Winnington-Ingram R. P., *Studies in Aeschylus* (Cambridge, 1983).
- , «The *Glaukos Pontios* of Aeschylus», *BICS* 6 (1959), 58–60.